

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Філологічний факультет

кафедра філософії та культурології

ЕВОЛЮЦІЯ СВІТОГЛЯДНО-ЦІННІСНОГО СПРИЙНЯТТЯ АНТИХРИСТА

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконав:

здобувач 605 групи спеціальності
041 Богослов'я, ОПП Богослов'я
Мінькович Микола Анатолійович

Науковий керівник: к. н. з богослов'я,
к. і. н., доцент Лагодич М. М.

Рецензент:

Завідувач кафедри Священного Писання Київської
православної богословської академії
док. філос. з богосл. Дорош В.М.

д.ф.н., доц. Шкрібляк М.О.

До захисту допущено:

***На засіданні кафедри філософії та культурології
протокол №4 від 11 листопада 2025р.***

Зав.кафедрою _____ доц. Рупташ О.В.

Чернівці – 2025

Заява

студента *Міньковича Миколи Анатолійовича*

(номер індивідуального навчального плану студента 244105)

Я заявляю, що наукова робота на тему «Еволюція світоглядно-ціннісного сприйняття антихриста»:

1) Була підготовлена виключно мною, і:

Не порушує авторські права третіх осіб у відповідність із законом про авторське право.

2) Крім того, я заявляю, що надана мною для перевірки електронна версія роботи збігається з друкованою.

Даною заявою я підтверджую, що був проінформований про права та обов'язки студента Університету, про правила, що стосуються перевірки оригінальності наукових робіт. Тому я заявляю, що я згідний на обробку моїх письмових робіт у відповідності з антиплагіатними процедурами Університету, а також на архівування цих робіт в базі даних інтернет системи Turnitin Similarity згідно з антиплагіатними правилами і процедурами Університету.

Я також свідомий того, що у випадку, якщо робота написана мною, за рішенням Комісії університету буде містити факти, які суперечать умовам зазначеним у цій заяві, або, якщо коефіцієнти виходять за межі гранично допустимих норм (згідно **Додатку 2**), робота буде повернута на доопрацювання.

04.12.2025

Підпис

ЕВОЛЮЦІЯ СВІТОГЛЯДНО-ЦІННІСНОГО СПРИЙНЯТТЯ АНТИХРИСТА

Анотація

Проблема антихриста належить до найскладніших і водночас найвпливовіших аспектів християнської есхатології. Упродовж двох тисячоліть християнська культура сприймала цю постать як концентроване втілення світового зла та радикальну протилежність Христові. Від ранньої Церкви, яка асоціювала антихриста з гонителями нової віри, через середньовічні суперечки з єретиками й ісламом, до доби Реформації, де полеміка навколо «хто є антихристом» стала визначальною частиною міжконфесійної боротьби, ця тема нерідко формувала суспільну свідомість. Сучасні інтерпретації – від страхів перед тоталітарними диктатурами до тривог, пов'язаних зі штучним інтелектом чи глобальною нестабільністю – підтверджують живучість цього образу та його значення для колективної уяви. Особливої гостроти тема набуває в умовах війни та соціальних криз, які стимулюють апокаліптичні очікування. Усе це підкреслює як історико-культурну, так і практично-богословську актуальність дослідження.

Метою дослідження є аналіз історії еволюції концепту антихриста в біблійній та церковно-богословській традиції, а також окреслення його впливу на соціополітичні реалії сьогодення.

Для досягнення мети у роботі поставлено такі дослідницькі **завдання**:

- проаналізувати передумови та характер формування концепту антихриста («чоловіка беззаконня») у Старому Завіті;
- вивчити та науково описати становлення уявлення про антихриста в Новому Завіті;
- дослідити етапи формування та динаміку розвитку ідеї антихриста в ранній християнській теологічній думці;

- констатувати остаточне догматичне складання концепту антихриста в православному та католицькому богослов'ї Середньовіччя;

- визначити нові акценти та розглянути модифікації постаті антихриста в епоху Реформації (Контрреформації) та функціонування цієї постаті в політичних панорамах Нового часу.

Ключові слова: антихрист, есхатологія, апокаліптика, християнська традиція.

Summary

The problem of the Antichrist belongs to the most complex and, at the same time, most influential aspects of Christian eschatology. For nearly two millennia, Christian culture has perceived this figure as the concentrated embodiment of cosmic evil and the radical antithesis of Christ. From the early Church, which associated the Antichrist with persecutors of the new faith, through the medieval controversies with heretics and Islam, to the Reformation era – when debates over *who is the Antichrist* became a defining element of interconfessional polemics – this theme has repeatedly shaped public consciousness.

Modern interpretations – ranging from fears of totalitarian dictatorships to anxieties concerning artificial intelligence and global instability – demonstrate the enduring vitality of this image and its significance for the collective imagination. The theme acquires particular urgency in times of war and social crises, which tend to stimulate apocalyptic expectations. All these factors underscore both the historical-cultural and the practical-theological relevance of such a study.

The aim of this research is to analyze the historical evolution of the concept of the Antichrist within biblical and ecclesiastical-theological traditions and to outline its impact on contemporary sociopolitical realities.

To achieve this aim, the study sets forth the following objectives:

- to analyze the origins and formation of the Antichrist concept (the “man of lawlessness”) in the Old Testament;

- to examine and describe scientifically the emergence of the notion of the Antichrist in the New Testament;
- to trace the stages of formation and the dynamics of the development of the Antichrist idea in early Christian theological thought;
- to identify the final dogmatic crystallization of the Antichrist concept in Orthodox and Catholic theology of the Middle Ages;
- to determine new emphases and consider the modifications of the Antichrist figure during the Reformation (and Counter-Reformation), as well as its functioning within the political landscapes of the modern era.

Keywords: Antichrist, eschatology, apocalypticism, Christian tradition, Patristic, medieval, Reformation and modern theological thought.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

Мінькович Микола Анатолійович

(підпис)

З М І С Т

Вступ	5
<i>Розділ 1</i>	
Біблія та її дослідження як методологічно-історіографічне підґрунтя вивчення проблеми антихриста	9
1.1. Есхатологічна семантика «чоловіка беззаконня» у Старому Завіті.....	9
1.2. Бінарна опозиція «Христос ↔ антихрист» у Новому Завіті: історичне та апокаліптичне значення слова ἀντίχριστος.....	18
Висновки до розділу 1	22
<i>Розділ 2</i>	
Формування та еволюція церковно-догматичного погляду на антихриста	24
2.1. Складання церковного вчення про антихриста: засади, значення та полеміка з єресями.....	24
2.2. Інтерпретація антихриста у візантійсько-православній догматиці.....	30
2.3. Релігійна значущість та історичний резонанс католицько-протестантської полеміки про антихриста в епоху Реформації / Контрреформації.....	35
Висновки до розділу 2.....	42
<i>Розділ 3</i>	
Модифікації постаті антихриста в дискурсі ідей Нового часу	43
3.1. Секуляризація культури у XVIII-XX ст. і тенденція до політичної персоналізації постаті антихриста	43
3.2. Осмислення лідерів тоталітарних суспільств як маніфестацій антихриста XX-XXI ст.	49
Висновки до розділу 3.....	61
ВИСНОВКИ	62
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	64

ВСТУП

Актуальність теми. Проблема антихриста в сучасній свідомості є складним релігійно-світоглядним питанням, яке природно розглядається в контексті християнської есхатології – вчення про кінець часів та Страшний суд.

Двотисячолітній досвід християнської культури свідчить, що есхатологічні уявлення, котрі органічно включають в себе як один з найважливіших чинників образ антихриста, що має прийти «в кінці часів», радикально впливають на формування світогляду суспільства. Наприклад, в останні десятиліття неодноразово виринали тези про нечуване досі тотальне рабство людства завдяки чипізації та комп'ютерам або штучному інтелекту, котрі інколи трактуються як маніфестації антихриста. Ці побоювання й настрої пошуку містичних знаків особливо посилюються в умовах війни та соціально-психологічної нестабільності. Атмосфера нашого сьогодення й, найперше, ситуація вторгнення російських агресорів на нашу землю активно збуджують смутні, але й не зовсім безпідставні міркування про те, що настає «кінець світу», й ці апокаліптичні настрої вже починають привертати увагу дослідників (див., напр. нещодавній огляд апокаліптичного дискурсу в контексті війни – Розова, Мартинюк & Никитченко 2023). Сьогодні ситуація на рівні масової психології вкрай загострюється, і теми очікування Третьої світової війни з використанням ядерної зброї, екологічних катастроф, безперестанних епідемій та пандемій, невідворотних космічних катаклізмів, стрімкого розвитку штучного інтелекту тощо постійно лунають у ЗМІ, часто стимулюючи новий спалах уваги до теми антихриста.

У церковній традиції антихрист розглядається як втілення вселенського зла, який є негативною альтернативою постаті Спасителя, Ісуса Христа. Водночас можна сказати, що кожна епоха мала власного антихриста. Для Древньої Церкви це був Нерон, запеклий гонитель нового вчення; середньовічна християнська свідомість трактувала як маніфестацію антихриста єресіархів типу Арія чи Несторія або засновника ісламу; для епохи Реформації та

Контрреформації втіленням антихриста мислилися папа римський (для протестантів) чи ж, навпаки, постаті на кшталт Лютера чи Кальвіна (для католиків). У Новий час ситуація з новою енергією поширилася на політику: у XVIII ст. вбачали антихриста в російському царі Петрі I; XIX сторіччя знаходило риси антихриста в Наполеоні; відповідно XX та XXI сторіччя дають для подібних інтерпретацій більш ніж достатній матеріал – доволі сказати, що до списку кандидатів у антихристи потрапив навіть президент США Д. Трамп. Отож в наші дні сюжет антихриста набуває особливої ваги – через численні та глобальні соціальні потрясіння, економічні та екологічні кризи, світові війни. Ці сучасні інтерпретації включають різноманітні, але завжди екзистенціально значущі політичні, соціальні та культурні аспекти, що відображають очікування та побоювання різних соціально-культурних спільнот. Адже це стимулює кризу традиційної аксіології в цілому, руйнацію та інтенсивне переосмислення духовно-етичних первенів. У церковних дискусіях постать антихриста продовжує функціонувати як позначення сил, що прагнуть нищення традиційних духовних цінностей та руйнують суспільну мораль. Вона впливає й на деякі сучасні суспільні рухи, особливо в контексті поривання до релігійних, політичних та соціальних змін. Використовується цей образ і деякими політиками – для таврування опонентів, які змальовуються в конспірологічному ключі, як символи глобального світового зла. Характерно, що у масовій культурі антихрист уособлює новітні загрози типу інженерно-технологічного контролю над людством та повстання роботів, а також для змалювання жахів політичної диктатури. Це, безумовно, викликає страх і розгубленість, веде до заворушень та соціальних вибухів, що робить проблему надзвичайно актуальною.

Об’єктом дослідження – світоглядно-ціннісні уявлення про антихриста у християнській традиції.

Предметом дослідження є історичний розвиток ідеї антихриста у Святому Письмі, патристичній і церковній думці в цілому та модифікації цієї ідеї в історико-культурних обставинах розвитку Європи епохи Реформації та Нового часу.

Метою дослідження є аналіз історії еволюції концепту антихриста в біблійній та церковно-богословській традиції, а також окреслення його впливу на соціополітичні реалії сьогодення.

Для досягнення мети у роботі поставлено такі дослідницькі *завдання*:

- проаналізувати передумови та характер формування концепту антихриста («чоловіка беззаконня») у Старому Завіті;
- вивчити та науково описати становлення уявлення про антихриста в Новому Завіті;
- дослідити етапи формування та динаміку розвитку ідеї антихриста в ранній християнській теологічній думці;
- констатувати остаточне догматичне складання концепту антихриста в православному та католицькому богослов'ї Середньовіччя;
- визначити нові акценти та розглянути модифікації постаті антихриста в епоху Реформації (Контрреформації) та функціонування цієї постаті в політичних панорамах Нового часу.

Методи дослідження. У нашому дослідженні ми спираємося в першу чергу на догмат Православної Церкви про Судний день і нескінченне Царство Христове після Другого пришествя, що означає використання можливостей *історико-богословського, герметичного та аксіологічного методів*. При цьому ми також традиційно спираємося на загальнонаукові методи, як *індукція й дедукція, аналіз та синтез*, завдяки яким можна на основі зібраних прикладів робити узагальнюючі висновки, а також розглядати нашу проблему у різних ракурсах, розкладаючи її на окремі аспекти. Оскільки ми плануємо й розгляд філіації ідеї антихриста в світській думці та політиці, це визначає використання *культурно-історичного підходу*, який дає можливість відтворення історичної діячності. При аналізі історії розвитку уявлень про антихриста в різних середовищах використовується також *функціональний метод*.

Новизна дослідження. У цій роботі вперше:

- зроблено комплексне узагальнення різних ракурсів проблеми антихриста у розрізі історико-богословського розвитку ідеї;

- систематизовано зміни в інтерпретації та функціонуванні образу антихриста в християнській культурі;
- визначено аксіологічне навантаження концепту антихриста в оцінці соціокультурних явищ різних епох.

Теоретичне значення дослідження полягає у тому, що в ньому проаналізовано рух ідеї антихриста у теологічній (й почасти – світській) думці, а також значення історико-богословського аналізу для осмислення сучасних викликів.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його положення та висновки можна буде використовувати в науково-дослідницькій роботі та навчально-виховному процесі:

- при викладанні курсів з історії Церкви, догматичного богослов'я, есхатології;
- під час пастирської практики – для осмислення сучасних суспільних страхів і криз крізь призму богословської традиції;
- у діалозі між Церквою та суспільством – для глибшого розуміння релігійного змісту сучасних наративів про зло й апокаліптичні загрози.

Апробація дослідження відбулася на конференції «Платон мені друг, але істина дорожча» (Чернівці, 2025 р.) – тези на тему «Проблема антихриста в її історичному розвитку»).

Структура роботи. Дисертаційне дослідження складається з 3 розділів, системі висновків до кожного розділу й загальних висновків та списку використаних джерел (загальна кількість – 99, в т. ч. іноземними мовами – 61).

БІБЛІЯ ТА ЇЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНО-ІСТОРІОГРАФІЧНЕ ПІДГРУНТЯ ВИВЧЕН- НЯ ПРОБЛЕМИ АНТИХРИСТА

1.1. Есхатологічна семантика «чоловіка беззаконня» у Старому Завіті

У богословських есхатологічних уявленнях, що пов'язані з кінцем світу, Божим судом і перемогою Добра над Злом, постать антихриста посідає центральне місце. Потрібно зазначити, що уявлення про антихриста виникає ще у Старому Завіті, хоча термін тут прямо не вживається – через те, що в старозавітні часи грецька мова ще не була всесвітньою мовою міжнародного спілкування, й гебрайська формула *מָשִׁיחַ* (*Mashiach* – Месія) цілком задовільняла ізраїльтян. Лише в еліністичну епоху в широкому ужитку з'являється грецьке слово *Χριστος*, яке в новозавітні часи стане аналогом слова *Mashiach* у новозавітніх текстах.

Проблема «Антихрист у Біблії», здавалося б, давно мала б бути детально висвітлена, але насправді науковий доробок тут не такий вже й великий. Часто у дослідників ця проблема нібито відступає на другий план, наприклад, розчиняючись в компаративістичних паралелях. Так, у монографії Й. Б. Рассела (Russell) «The Devil: Perceptions of Evil from Antiquity to Primitive Christianity» простежується історія концепції Зла від її початків у різноманітних культурах Сходу та Заходу; автор формує поліфонічну демонологію як контекст виникнення ідеї антихриста, досліджує коріння екзистенціальної ідеї зла – як заподіяння болю розумним істотам, розглядаючи розвиток цієї ідеї на Стародавньому Сході й закінчуючи пізнім юдаїзмом та раннім християнством; та саме проблемі антихриста тут приділено лише епізодичну увагу (Russell 1987: 231, 243-245, 257). У монографії З. Танді (Thundy) «Millennium: Apocalypse and Antichrist» подано багато цікавих інтерпретацій антихриста – від Візантії до ге-

рманського епосу «Беовульф» та ісламської версії (Thundy 1998), але знову ж таки – тут акцентовано насамперед паралелі з іншими релігійними системами.

Поряд з класичними теологічними тлумаченнями, що ґрунтуються на концепціях Отців Церкви (про них – далі), проблема мала своїх історико-філологічних дослідників, хоча й трактувалася ними також нерідко доволі побіжно. Так, у розвідці Дж. Коллінза (Collins) «*The Apocalyptic Imagination*» йдеться не безпосередньо про антихриста, але широко висвітлюється походження антимесійних постатей у єврейській апокаліптичній літературі (Collins 1998). Можна також згадати про комплексне дослідження М. Кусіо (Kusio) щодо впливу апокаліптичних образів на формування уявлення про антихриста «*The Antichrist Tradition in Antiquity: Antimesianism in Second Temple and Early Christian Literature*», де особливу увагу приділено таким пророчим текстам, як Книга пророка Даниїла і Псалтир та їх більш пізнім інтерпретаціям (Kusio 2020).

Спеціальної ж вітчизняної, зокрема науково-теологічної, літератури по цьому питанню вкрай обмаль. У православному світі часто фігурують (і насамперед – завдяки ініціативам Московського патріархату) псевдонаукові матеріали на кшталт, скажімо, фальсифікації спадщини Лаврентія Чернігівського з метою дискредитації української влади (Русского царя 2023). Згадана релігійна група якщо й публікує щось важливе зі сфери проблем, пов'язаних з антихристом, то зі штучними перешкодами – створивши, наприклад, мовний бар'єр; так, хрестоматія «Святыя Отцы про антихриста» створена у Почаївській лаврі у 2020 р. російською мовою (Святыя отцы 2020). По суті, чітко й конкретно зафіксовано певний стан української наукової думки пострадянського періоду лише в двох словникових статтях про антихриста – П. В. Голобуцького (Голобуцький 2001) та С. І. Головащенко (Головащенко 1996).

Не дуже багато досліджень проблеми антихриста і в католиків, в тому числі й українських. Характерне спостереження Н. Павлишина: «Католицька Церква так мало про нього <антихриста> говорить, хоча він присутній в Святому Письмі» (Павлишин 2020). Можна припустити, що саме є це причиною того, що нині в західноукраїнських землях, де незаперечний авторитет греко-католи-

цької церкви, часом з'являються вельми сумнівні, хоча й «ультраукраїноцентричні» публікації на дану тему, прикладом яких можуть бути книги під іменем кандидата педагогічних наук В. М. Кухарського, що начебто репрезентує «Теологічну комісію Тернопільського осередку Наукового товариства імені Т. Шевченка». Але ці книги («Антихрист прийде з проклятої очікуваної Росії!» та «Другий прихід Ісуса Христа, або Що невдовзі чекає усе людство?!») фактично мають не стільки теологічний (чи взагалі науковий), скільки публіцистично-есеїстичний характер, вони створені в дусі синкретизму РУН-віри та християнства і не можуть розглядатися як серйозне наукове джерело (Кухарський 2003; Кухарський 2014). Адже суб'єктивно-есеїстична публіцистика в пропагандистському стилі, як би не патріотично був налаштований той чи інший автор, не замінить справжнього, компетентного й об'єктивного наукового аналізу.

Отож, в цілому проблема постає малодослідженою. Можливо, в цьому спостерігається вплив старовинної, ще старозавітної, традиції: не привертати уваги до зла взагалі – так, диявол згадується в Біблії побіжно й всього чотири рази: Змій в Едемі, Азазіл – демон безводної пустелі у «Виході», сатана в «Книзі Йова й «древній змій» в Івановому Об'явленні (Біблія 2005); розгорнуті відомості про нього ми черпаємо з апокрифів. Подібна ситуація фактично, як ми бачимо, спостерігається й щодо постаті антихриста, й це певною мірою ґрунтується на тому, що Об'явлення Іванове ніколи не читається в церквах, аби не збуджувати безпідставних тривог у людей.

Тему антихриста більш активно розробляє західна наукова думка протестантського спрямування. Загалом для західних вчених характерний найперше інтерес до епохи, коли питання про антихриста активно обговорювалося й дискутувалося Апологетами і Отцями Церкви. Тут, поруч зі вже згаданою раніше книгою Й. Б. Рассела «The Devil...», вирізняється кілька ґрунтовних досліджень. Так, у монографії авторитетного дослідника християнської думки Б. Макгінна (McGinn) «Antichrist: Two Thousand Years of the Human Fascination with Evil» подано широкий історичний огляд руху ідеї антихриста від

юдейсько-християнських релігійних концептів до наших днів, причому на ґрунтовному богословському та загальнокультурному матеріалі. Зокрема велике методологічне значення має спостереження автора, що ідея антихриста вкорінена в юдаїзмі Другого Храму, коли в юдейському суспільстві почала культивуватися віра в зловмисні ангельські й людські сили. Разом з тим, автор переконливо демонструє, як образ антихриста конденсує незгасаючу людську потребу осмислити причини постійного існування світового зла, що модифікується то в уявлення про певні угруповання (євреї, єретики, мусульмани) то у низку постатей історичних персонажів (Нерон, Наполеон, Саддам Хусейн тощо) (McGinn 2000). У книзі Л. Пірболта (Peerbolte) «The Antecedents of Antichrist: A Traditio-historical Study of the Earliest Christian Views on Eschatological Opponents» розглянуто найдавніші християнські погляди на есхатологічних противників Бога та на їх інтерпретацію в сучасному юдаїзмі. На початку автор розглядає ранньохристиянські уявлення (до Іринія Ліонського), які віщують про есхатологічний прихід ворога Божого; у другій частині міститься огляд єврейських очікувань кінця світу, які стали основою для християнських інтерпретацій. Подано також велику бібліографію питання (Peerbolte 1996). Характерна праця І. Г. Маршала (Marshall) «The Revelation of St. John», в якій образи «морського звіря» та «антихриста» аналізуються в контексті апокаліптичної літератури й культури I-го століття н. е. (Marshall 1978). Варто також взяти до уваги статтю Д. Тіеле (Thiele 2004) «The antichrist: further reflections», в якій досліджено тему антихриста в християнському богослов'ї та підкреслено її важливість, попри те, що проблемність цієї теми створювала розбіжності серед віруючих. Тут також проаналізовано систему біблійних символів та позначень, пов'язаних з антихристом, та визначено широкий історичний контекст гріха та бунту, що призводить до есхатологічної кульмінації (Thiele). Одне з найґрунтовніших досліджень було здійснено у 1991 році: це монографія Дж. Дженкса (Jenks) «The Origins and Early Development of the Antichrist Myth» (Jenks 1991), яка охоплює етапи формування ідеї антихриста від античного юдаїзму до християнства. Автр надзвичайно глибоко й детально розглянув ви-

токи та ранній розвиток сюжету антихриста, опрацювавши величезну кількість джерел. Він прослідковує, як ранньохристиянські тексти взаємодіють зі вже існуючими есхатологічними уявленнями, утворюючи новий синтез.

Основні риси антагоніста Христа, майбутнього противника Бога, формуються насамперед у єврейських пророчих текстах під характерним означенням «чоловік беззаконня».

Поняття Закону в юдаїзмі – не просто риторика, це, так би мовити, спосіб існування юдейського народу як такого. «Блажен народ, що знає закон Господній» (Пс. 119). Тут слово «Закон» (гебр. **תּוֹרָה** – *Tora*) не обмежується правовими нормами, а означає «вчення», «шлях» і стосується передусім *П'ятикнижжя* Мойсея, яке становить ядро єврейської релігійної ідентичності. Це не просто законодавство, а Божественне об'явлення, що охоплює все життя людини. Воно нараховує 613 заповідей, за якими побудовано людські вчинки – від богослужіння до соціальних стосунків, їжі, одягу та організації побуту. Іншими словами, беззаконна людина мислиться поза межами обраного народу, вона позбавлена шляхів до спасіння. У Старому Завіті слово «закон» може стосуватися різних речей, але найчастіше це слово означає Божий Закон, який включає в себе моральні, суспільні та обрядові норми, що регулюють життя віруючої людини. Він не обмежується лише 10-ма кодифікованими заповідями, а охоплює також систему 305-ти Приписів та ще й усну традицію тлумачення Писання, а також досвід етичних настанов численних книжників. У цьому сенсі Закон є виразом волі Бога, і жити за Законом означає йти шляхом праведності. Англіканський теолог К. Райт акцентує, що етичний авторитет Божого Закону залишається вічно актуальним, бо цей закон вже тисячі років регулює вирішення конкретні питання землі, держави, прав людини та боротьби з корупцією, нечесністю та несправедливістю (Wright 2004: 36).

І характерно, що вже старозавітна думка одразу ж пов'язує ідею «чоловіка беззаконня» з уявленням про кінець часів, про якийсь загрозливий катаклізм вселенського масштабу. У Старому Завіті «беззаконня» означає не просто правопорушення, а свідомий і системний опір Божому порядку. Семантично це

поняття пов'язується з активною антиномією щодо Закону Божого та Його волі. «Чоловік беззаконня» втілює цю антиномію не лише юридично, а й онтологічно.

Починати аналіз джерел образу «чоловіка беззаконня» в старозавітній традиції слід з Книги пророка Даніїла, який жив за володарювання на Близькому Сході перських царів Дарія та Кира (VI-VII ст. до н. е.). Ця книга, на відміну від інших, написана арамейською мовою, яка тоді була мовою міжнародного спілкування по всьому Сходу. В ній описується не лише драматична історія самого автора за часів панування царя Дарія в Персії, але й видіння прийдешнього. Зокрема автор, змальовуючи реальні політичні обставини тогочасного Середземномор'я, начебто й не виходить за межі своєї сучасності, вдаючись до мови алегорії. Так, він бачить чотирьох звірів, що виходять з моря, й, як доведено істориками, тут кожен звір поетично означає одну з тодішніх могутніх імперій: лев з крилами – Вавилон, ведмідь – Персію-Мідію, чотирикрилий та чотириголовий барс – Грецію, чудисько з десятьма рогами – Рим. Але дуже характерно водночас, що всі вони сумарно утворюють, образно кажучи, Царство Звіра: звірячі атрибути цих чудиськ – це не просто поетична фантазія, це тавро язичницького світосприйняття, в якому боги мали звірячі або пташині риси, що повинно було підкреслити їх надлюдську силу. Починаючи з кам'яного віку, вигнані з раю люди, одягнені в звірячі шкури (Бт. 3:20–21), одчайдушно билися зі звірями за своє життя, але водночас і обожнювали звіра як таємниче втілення могутності незбагненої природи. Вже в мистецтві палеоліту рогатий, ікластий, крилатий і озброєний падурами звір є об'єктом пильного вивчення й поклоніння, він мислиться як щось набагато потужніше й величніше, ніж людина. Це була складна й драматична психологічна колізія. Як зазначав Р. Отто, осягнення людиною Нумінозного (Священного) починається не з радісного прийняття світу, а, навпаки, з шоку перед усім жахаючим та демонічним, що трапляється у природі (Otto 1923)¹: натуралістичні релігії поган на цьому,

¹ Р. Отто стверджує, що сутністю будь-якої релігії є переживання Нумінозного як *mysterium tremendum et fascinans* („містерія жахаюча та чаруюча“), причому розпочинається усе зі власне жаху перед невідомим та всемогутнім (*tremendum*) і згодом доповнюється *fascinans* – захопленням, нестримним тяжінням

власне, й зупиняються. Даниїл використовує цей момент, аби підкреслити хижість та відразливість беззаконного «земного царства» порівняно з Царством Божим. Останнє наблизиться через «сімдесят семиріч», коли у відновлений Єрусалим прийде Месія (тобто, через 490 років після Даниїла, що жив, нагадуємо, у VI-VII ст. до н. е.), і це є точною вказівкою на Ісуса Христа. Цей момент простежується також у тлумаченні Даниїлом віщого сна Навуходоносора (Дан. 2), в якому зарозумілому вавилонському цареві відкрилася вразливість його примарної могутності, й він відчув силу руки Бога², та у видінні царя й ангела (Дан. 10-12), в якому пророкові явилася боротьба між ангелами та демонічними силами, що визначає перебіг історії людства і розкриває Божий намір провести людство крізь велику скорботу та дарувати йому прихід Месії. Але також у Даниїла йдеться й про такого майбутнього земного володаря, який намагатиметься піднятися вище неба: «Цар той буде чинити, що захоче; нестиметься високо, стане великим понад усіх богів, та й проти Бога богів буде говорити нечувані речі, й матиме щастя, доки не довершиться гнів; бо що призначено, те здійсниться» (Дан. 11: 36). До цього в Даниїла долучаються й попередні розділи 7 та 8, в яких ми знаходимо подібні символічні образи царів і тиранів, які постануть проти Божого народу; вони подані в сатиричному применшенні (літота) – так, наприклад, згадується «малий ріг», що має уста, які «говорять пихато» (Дан. 7:8). Усе це належить акцентувати, оскільки вже в давнину тлумачення Даниїла розвивалися і виводили читача за межі ідеї чотирьох царств. Це має своє продовження: в Новий час переважно підносяться вже цілком світські, позбавлені містичної глибини, інтерпретації Даниїлових пророцтв як алегоричного «відбиття сучасності». Так, навіть такий великий вчений, як І. Ньютон, був близьким до аріанської єресі і вважав, що в англіканській церкві «помилково»

до цього жаху (див : Шелюто 2010: 98-99). При цьому варто пам'ятати, що, на відміну від понять «Сакрального» та «Священного», поняття «Святе» набуває чітких етичних характеристик і може використовуватися тільки у відношенні до монотеїстичних релігій (Філософський енциклопедичний словник 2002: 562).

² Характерна зміна поведінки Навуходоносора: уподоблений тварині, він навчається смиренності та визнає владу Бога (Porteous 1965: 69). Більш того, П. Дж. Аткінс знаходить тут неочікувану паралель з усамітненням Христа в пустелі, що є ознаменуванням початку місії Сина Людського (Atkins 2024: 413).

утримався догмат про Трійцю; отож, бачив у пророцтвах Данила та Апокаліпсисі саме застереження проти такого «спотворення християнства», але водночас розглядав образи звірів як алегорію древніх царств (Newton). Буває й так, що спроби «вільним оком» прочитати пророцтва Даніїла ведуть до абстрактного філософствування: так, Дж. Беверлі (Beverly) розглядає образ царя-звіря як концепт «тваринного розуму» й ідею владної деградації (Beverly 2020).

У Псалмах ще більш детально розгорнуто й художньо описано тип «безбожника», який повстає проти Бога і Його помазаника: «Чого метушаться народи, і люди задумують марне? Встають царі землі, князі зговорюються разом на Господа й на його Помазаника: “Порвімо їхні кайдани, скиньмо із себе їхню кормигу!” Той, хто живе на небі, з них сміється, Господь із них глузує (Пс. 2: 1-4). Або: «Говорить грішник у своїй буті: “Не буде суду! Нема Бога!” Такі й усі думки в нього. Перед ним завжди стелиться щасна дорога. Суди твої далеко геть від нього, усіх противників своїх – він сміхом збуває. Він каже в своїм серці: “Не піддамся! З роду в рід я не зазнаю лиха”. Уста в нього – повні прокльонів, обману і лукавства, а під язиком у нього лихо й переступ. Іде на засідки біля осель, і потайки невинного вбиває, очима так і зорить за нещасним. Він засідає, притаївшись, неначе лев у своїй криївці, він засідає, щоб бідака запопасти, хапає бідолаху й тягне у свою сітку. Зіщулившись, до землі прилягає, і падають нещасні в його кігті. Каже у своїм серці: “Забув Бог, сховав лице своє й нічого вже не бачить”» (Пс. 10: 4.11).

Розвивається концепція «чоловіка беззаконня» й у пророчих книгах Ісаї та Єзекіїля. Так, Ісая прорікає падіння "денниці, сина зірниці", який прагнутиме скинути Всевишнього з Його престолу (14:12-15). Хоча спочатку цей текст було адресовано конкретно цареві Вавилону, пізніша екзегеза асоціює його з сатанинським прототипом антихриста. У Єзекіїля маємо опис поверження князя Тиру, який привласнює собі божественні атрибути (Єз. 28) – ще одне втілення архетипу «чоловіка беззаконня». Постаті, що уособлюють беззаконня, виступають антиподами Месії. Вони тут не просто грішники, що оступилися, вони репре-

зентують метафізичну опозицію Богу. У пізнішій апокрифічній літературі (1 Книга Еноха, Апокаліпсис Варуха) з'являються ще більш чіткі есхатологічні образи сил зла, що передують приходу Месії. У Книзі Еноха це нечестиві царі, пов'язані з гріхопадінням ангелів, які спонукали свої народи до беззаконня й насильства, чим навели на Землю гнів Божий у вигляді потопу. У Варуха пророкуються руйнування Першого Храму та майбутнє доль світу, яких Бог удостоїв його до і після цієї події. Характерно також, що винними перед Богом постають не лише злонамірені правителі, а й облукані ними суспільства, які «неправедно обходилися з творінням». У Варуха постає також «останній ворог», що знищується Месією. Звідси і їхня есхатологічна функція: вони мають бути знищені не лише як особи, але як опора, фундамент системи зла.

Отож, відповідно до старозавітної думки, яка суголосно відлунюється і в другоканонічній та апокрифічній літературі, прояви злої волі «чоловіка беззаконня» спостерігаються протягом всього історичного існування людства, й винні тут як нечестиві царі, так і їхні народи, що покійно виконують забаганки своїх властителів.

Цей момент має важливий методологічний зміст, оскільки семантика та функції означеної постаті у Старому Завіті й, певною мірою, в старозавітних апокрифах, згодом будуть адаптовані й заново осмислені після Першого пришестя Христа й інтерпретовані у герменевтиці Нового Завіту в особі антихриста, який стане кульмінаційним символом завершальної всесвітньої боротьби між добром і злом.

1.2. Бінарна опозиція «Христос ↔ антихрист» у Новому Завіті: історичне та апокаліптичне значення слова ἀντίχριστος

У християнстві грец. слово ἀντίχριστος, де префікс ἀντι- може означати того, хто має прийти замість Христа), або того, хто Христові протистоїть, стає остаточною модифікацією старозавітної постаті «чоловіка беззаконня». Але обидва Завіти органічно генетично пов'язані (Latteri 2017). При цьому досить широкий дискурс проблеми антихриста як остаточного втілення зла, при особливому зосередженні на деталях Книги Одкровення, подає Дж. Бен-Даніель (Ben-Daniel) у книзі «Profile of the Antichrist and his Reign» (Ben-Daniel 2009). У статті І. Ілієва (Iliev) «A possible Anti-Jewish Trace in the Figure of the Antichrist in the Early Christian Patristic Literature and its Connection to the Slavonic Studies?» простежується можливий антиєврейський слід у постаті антихриста в ранньохристиянській святоотцівській літературі (Iliev 2019).

Але власне новозавітна теологія осмислює старозавітного «чоловіка беззаконня» як ворога Христа, антихриста (1 Ів. 2:18-22). Опорним текстом тут виступає в першу чергу Об'явлення Івана Богослова та його три послання.

Утім існує версія, що Іван – автор Об'явлення й Іван Богослов, апостол Христа від 12-ти, автор новозавітних послань, – це дві різні особи. Скептики вказують на те, що койне Апокаліпсису суттєво різниться з витонченим стилем Іванового Євангелія та 3-х Іванових послань. Зокрема вкажемо тут на розвідку Д. Авне (Aune), що являє собою глибокий лінгвістичний аналіз розділів, де йдеться про антихриста, і розрізняє антихриста в Іванових посланнях і в Об'явленні, вказуючи на концептуальні й стилістичні розбіжності (Aune 1997). Проте це можна пояснити еволюцією автора від провінційного юдейського парубка, яким він був у годину учнівства, до мудрого еліністичного книжника, що впровадив у християнство термін λόγος і впевнено полемізував у Ефесі з грецькими мудрецами. Заслуговує на увагу й те, що автор називає себе просто Іван (не апостол) і описує дванадцять найближчих учнів Христових як певну окрему групу. Є також думка Діонісія Олександрійського (III ст.) і Євсевія Кесарійського (IV ст.), які твердили про авторство іншого Івана (пресвітера). Нові

культурно-філологічні аспекти в цій проблемі пробували знайти деякі українські дослідники. Так, І. Портячук у статті «Образ Антихриста³ як елемент юдео-християнської апокаліптики» розглядає біблійні витoki образу в 1 Іванових посланнях та 2 послання Павла до Солунян, окреслюючи їх зв'язок із міжзавітною думкою (Портячук 2015). О. Яковенко у статті «Переосмислення фігури Антихриста в Об'явленні Івана Богослова» аналізує алюзії твору на Римське імператорство та символіку образу «морської звірини» (Яковенко 2019). Утім, в цих двох останніх розвідках, по суті, немає нічого нового.

Однак, підсумовуючи загальну думку, одразу відзначимо, що Об'явлення Івана Богослова не варто тлумачити буквально. Свого часу було дуже поширене тлумачення місця Об'явлення, де згадується антихрист, як зашифрованої вказівки на Нерона, першого гонителя християнства, «звірине число» якого тут подане як 666 (сума числового значення букв, що складають ім'я Цезаря Нерона: KSR NRW); образ звіра, з одного боку, нагадує образи старозавітної апокаліптики, а з другого – яскраво передає ставлення християн до розтлінного й жорстокого язичницького Риму. Ця версія нині гостро критикується, оскільки тут, на думку більшості дослідників, мова йде не лише про одну історичну постать, а й про дух, що діє в цілому світі протягом існування цього світу. Як додає до цього сьогодні український ієромонах Марк, таке шукання таємничого змісту «звіриного числа» часто є просто «хибним тлумаченням Об'явлення, шуканням у всьому антихриста» (Марк (Левків) 2006: 19). В Об'явленні антихрист потрактований зовсім не в дусі конкретного «портрету», а у вимірі космічному й метафізиному: як «звірина, що виходить із моря», «... дракон (сатана) дав звірині свою силу, свій престол і велику владу», «увесь світ був здивований і пішов за звіриною» (Об. 13: 2-7)». Так само розширено трактує проблему антихриста апостол Іван і в згаданому вище своєму 1-му посланні. Тут Іван пише, що той, хто відрікається Отця і Сина, є антихристом, а той, хто відкидає Сина

³ Sic – з великої літери! В. Ч. Характерно, що таке написання встановилося під впливом англomовної традиції, де написання з великої літери часто означає просто якийсь значний за семантикою іменник. Але в нашій традиції це вже почало, як і у випадку зі словом *сатана*, розумітися як власне ім'я, що не відповідає справжньому змісту слова, котре підкреслює лише функцію даної істоти.

(Керінф), тим самим відкидає і Отця (1 Ін. 2:22). При цьому Іван твердить: «Антихрист прийде, навіть тепер багато антихристів прийшло. З цього ми знаємо, що остання година» (1 Ів. 2:18). Отже, автор фактично говорить про мультидискурсивну присутність антихриста в історії. Читаючи це Послання, ми переконуємося, що інтерес автора зосереджується не на одній персоні, але на багатьох антихристах, які деформують слово і волю Бога. «Це я написав вам про тих, хто обманює вас», – говорить Іван 1 Ів. 2: 26). Згадано тут і про псевдопророків – це була доволі болісна для перших християн проблема (Ів. 4:3). Іван закликає християн не вірити всім проповідникам підряд, але аналізувати сказане ними. Тут він торкається актуальної для Древньої Церкви теми: той дух, який не визнає, що Христос прийняв справжню людську плоть, не від Бога, а значить, ми повинні його уникати. Іван підкреслює, що дух, який не визнає у Христі досконалої людини, не вважає, що її страждання були справжніми, також є «дух антихриста», оскільки прагне перекрутити вчення Христа та спростувати Його спасительне слово, й християни мають тут бути пильними⁴. Тож автор цього Послання розділяє вірних Церкви на «людей від Бога» і на дітей антихриста, виконавців його волі, що служать йому і славлять його. Таким чином, за Іваном, антихрист, що з'являється в останні часи, являє собою безліч персон, які заперечують справжність людського втілення і хресної жертви Христа. Слідувати їхнім вченням означає руйнацію відносин з Богом і потрапляння в пастку лукавого. Безперечно, ці висновки мають величезне методологічне значення для зрозуміння проблеми антихриста у всій повноті її парадигми.

Друге важливе новозавітне джерело – послання апостола Павла, який, відштовхуючись від старозавітних пророцтв, прямо вживає термін «чоловік беззаконня» у грецькому перекладі: *ὁ ἄνθρωπος τῆς ἀνομίας*. Він описує його як того, хто «піднесе себе понад Бога» і кого Господь «знищить духом уст Своїх» (Сол. 2:3-12); це рецепція з Даніїла, Ісаї та Єзекіїля. Також Павло каже про «чоловіка беззаконня», який «приречений на знищення» (2 Фес. 2:3-4), про «анти-

⁴ Це може ставити під питання благодатність таких шанованих церков, як Вірменська, що тримається монофізитської концепції.

христа» й «дух антихриста» (2 Сол); тут також присутній апокаліптичний контекст, зв'язок із апокрифами та атмосфера імператорського Риму.

Відтак, термін *антихрист* у Новому Завіті використовується чотири рази (1 Ін. 2:18, 2:22, 4:3 і 2 Ін. 1:7) для означення осіб, які заперечують, що Ісус є Христом, єдність Отця і Сина тощо. Однак поняття *антихрист* поступово починає охоплювати також і низку постатей, які виступають проти Христа та намагаються змусити людей піти за цими облудними рятівниками. Ці люди зазвичай органічно асоціюються з «чоловіком беззаконня» (2 Сол.), набуваючи при тому ще й макабристичної проєкції в Об'явленні: це «морська звірина», яка примушує пригадати кита, який проковтнув пророка Йону, – поетичне втілення богозалишеності, та чудисько Левіафана, втілення розлюднених сил природи.

Отже, постає непросте наукове питання – в якому дискурсі варто аналізувати проблему: як есхатологічне очікування останньої боротьби Добра зі Злом чи як «історичну множинність антихристів»? Як ми могли побачити, в працях науковців чимало праць і першого, і другого напрямків, тому ми намагаємося синтезувати ці підходи у нашій праці.

Крім того, необхідно зазначити, що реалії нашого сьогодення породжують нові й нові історико-теологічно-політико-символічні інтерпретації проблеми антихриста, і не лише у богословському ракурсі (а нерідко – і взагалі у не-науковому), що лише підкреслює актуальність обраної нами теми, а також необхідність її академічного вивчення.

Висновки до розділу 1

1. Проблема антихриста залишається актуальною вже не одне тисячоліття, оскільки вона пов'язана з онтологічним питанням щодо можливих причин існування зла у світі (теодицея). Концепт антихриста виникає разом з самою Біблією, хоча напряду він у ній майже не згадується (таких згадок у тексті Святого Письма є всього лише чотири).

2. У науковій думці сформувалося два підходи до розгляду проблеми антихриста: 1) есхатологічне очікування останньої боротьби Добра зі Злом (тут антихрист постає як метафізична опозиція Богу); 2) «історична множинність антихристів» (тут образ антихриста накладається на конкретних історичних персонажів).

3. Образ «чоловіка беззаконня» формується в контексті пророчих і апокаліптичних книг Старого Завіту (Даніїл, Ісая, Єзекиїль, Псалми), де він репрезентує не окрему особу, а духовно-етичну протилежність Божій волі. Його позиція – це бунт, хибне боготворення себе, зневага до Закону й народу Божого.

4. Поняття «беззаконня» (відкидання Божого Закону) є не лише юридичним, але онтологічним. У юдейській традиції Закон (Тора) є формою життя, отже відступ від нього – це відхід від самого шляху спасіння.

5. Старозавітна література (Даніїл та ін.) вводить образи царів-звірів, які проєктуються на майбутнього антихриста. Цей образ стає символом імперської тиранії, язичницької деградації та демонічної природи земної влади.

6. У Новому Завіті розгортається нова герменевтика образу: «чоловік беззаконня» ототожнюється з антихристом, і водночас термін «антихрист» означає будь-якого, хто заперечує Христа. Це вже не одна особа, а принцип – «дух антихриста». За Іваном Богословом, антихрист – це не лише майбутня постать, а постійний дух відступництва, брехні, викривлення правди Божої. Це дозволяє говорити про багатьох антихристів, які вже прийшли і ще прийдуть.

7. Українська академічна традиція демонструє фрагментарний підхід до проблеми. Відсутність системних досліджень компенсується поодинокими

публікаціями або публіцистикою. Натомість протестантська і католицька наука (особливо англомовна) розвиває дослідження постаті Антихриста у філософському, екзегетичному й культурологічному вимірах.

8. Апокаліптичні мотиви та тривоги (війна, пандемії, ядерна загроза) стимулюють релігійне осмислення подій через призму есхатології. Тема Антихриста в цьому контексті повертається як метафора глобального зла, маніпуляцій та духовної дезорієнтації.

ФОРМУВАННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ЦЕРКОВНО-ДОГМАТИЧНОГО ПОГЛЯДУ НА АНТИХРИСТА

2.1. Складання церковного вчення про антихриста: засади, значення та полеміка з єресями

Вже в апологетів чітко визначилося: антихрист є сатанинським віддзеркаленням Христа, що являє собою смертельну загрозу і спокусу. Оріген (II-III ст.) казав: «...серед людей існують, так би мовити, дві крайності – одна чесноти, а інша – її протилежність; так що досконалість чесноти перебуває в людині, яка реалізує ідеал, даний в Ісусі, від якого до людського роду вилилося таке велике навернення, зцілення та покращення, тоді як протилежна крайність знаходиться в людині, яка втілює поняття того, кого називають антихристом?... одну з цих крайнощів, і найкращу з двох, слід називати Сином Божим через Його перевагу; а іншу, яка є діаметрально протилежною, слід називати сином злого демона, і сатани, і диявола. І, по-друге, оскільки зло особливо характеризується своїм поширенням і досягає своєї найбільшої висоти, коли воно імітує видимість добра, тому знахідки, чудеса та хибні дива супроводжують зло завдяки співпраці його батька, диявола» (Origen 1885: 386).

Тертулліан (II-III ст.) вважав, що Римська імперія була тією стримувальною силою, про яку писав Павло (2 Сол. 2:7–8). Падіння Західної Римської імперії та розпад десяти провінцій Римської імперії на десять царств мали звільнити місце для антихриста. За Тертулліаном, під словами «Бо той день не настане, якщо спочатку не прийде повстання», він <Павло> має на увазі саме цю теперішню імперію, «і не з'явиться людина беззаконня» – тобто антихрист, «син погибелі, який противиться та підноситься вище за кожного так званого бога чи релігію, так що він сяде в храмі Божому, видаючи себе за Бога. Хіба ви не пам'ятаєте, що я говорив вам про це, коли ще був з вами? І ви знаєте, що тепер його стримує, щоб він з'явився, коли прийде його час. Бо таємниця беззаконня вже діє, але лише доти, доки не буде усунений той, хто тепер його стри-

мує». Які ж перешкоди існують, окрім Римської держави, повстання якої, розпорошившись на десять царств, приведе антихриста на власні руїни? «І тоді з'явиться беззаконник, якого Господь знищить подихом уст Своїх, знищивши його явленням Свого приходу. Прихід беззаконника очевидний у дії сатани, який використовує всяку силу, знамення, неправдиві чудеса та всякий нечестивий обман для тих, хто гине» (2 Сол. 2:8–10).

Св. Іриней (II ст.), єпископ міста Ліон (у нинішній Франції), був грецьким єпископом, що прославився активною діяльністю по розширенню християнських спільнот у Франції та боротьбою з гностичною єрессю. Він присвятив цілу книгу боротьбі з цією оманю (Іриней 2012). Іриней спирався безпосередньо на апостольські настанови. Так, він, аналізуючи вже згадане нами Послання Івана, повідомляє про єретика Керінфа, який, в дусі гностичного вчення, відділив Бога-творця й Христа як перед віками народжене Слово від т. зв. «істинного Бога». Також Керінф розділив Ісуса і Христа: на його думку, Ісус об'єднався з Христом тільки в момент прийняття хрещення. На хресті, мовляв, помер не Христос, а людина Ісус. Завдяки святому Іринею, ми бачимо, що апостол Іван мав цілком чітке уявлення про єретичність вчення Керінфа і цілком відкидав його. В боротьбі з гностицизмом св. Іриней спирається не лише на Св. Писання, а й на Св. Передання як на джерело істини і опору для богослів'я. Завдання теології, на погляд св. Іринея, полягає «не в зміні самого змісту, не в тому, щоби видумувати іншого Бога, крім Створителя, Творця і Промислителя всієї Вселенної, нібито не задовольняючись Ним, або іншого Христа, чи іншого Єдинородного; але в тому, щоби детально дослідити думку сказаного в притчах і погодити із змістом віри, – в тому, щоби розкрити її і домобудівництво Боже відносно роду людського» (Іриней 2012 I, 10). Тому дуже важливо, як саме розумів Іриней появу антихриста перед Другим пришествям Спасителя. Власне кажучи, висвітлена вище оцінка Христа Керінфом і була справжньою маніфестацією антихриста.

Антихриста Іриней пов'язував з різними біблійними постатями та пророцтвами, включаючи «Малий ріг» у Даниїла (2, 8), «морського звіра» в Іваново-

му Об'явленні та «людину гріха» в Павла (2 Сол.), розглядаючи їх як посилення на одну й ту саму особу та її дії. При цьому Іриней розглядає цю подію в річищі концепції хиліазму – уявлення про майбутнє тисячолітнє царювання праведників на землі на чолі з Христом, яке ґрунтується на буквальному прочитанні Іванового Об'явлення. Він відкидає інтерпретації антихриста як просто символічної сили або якогось загального духу протистояння Богу. Іриней розглядав антихриста як реальну окремішню постать, яка з'явиться наприкінці часів. Він вважав, що антихрист буде «чоловіком гріха», лжемесією, який намагатиметься обманом змусити людей поклонятися йому як Богу: «Обман, гординя та тиранське царство антихриста... наділене всією силою диявола... нечестивого, несправедливого та беззаконного; як відступник, беззаконний та вбивця; як розбійник... відкидає ідолів, щоб переконати <людей>, що він сам є Богом...» (Іриней 2012 V.25.1). Також Іриней припускав, що антихрист може бути єврейського походження, можливо, з племені Дана. Він ґрунтував усе це на інтерпретаціях біблійних уривків та припущенні, що антихрист спробує обманом змусити євреїв прийняти його як Месію. Ключовим елементом тут, з погляду Іриней, буде осквернення антихристом Єрусалимського Храму. Він гадав, що Антихрист оселиться в безпосередньо в Храмі, вимагаючи поклоніння собі як Богу, тим самим виконуючи пророцтво про «мерзоту спустошення»: ««Коли цей антихрист спустошить усе у цьому світі, він царюватиме три роки і шість місяців і сяде в храмі Єрусалимському; а потім прийде Господь... і пошле цього чоловіка та тих, хто йде за ним, у озеро вогняне...» (Іриней 2012 V.25.3). Іриней наголошував на оманливій природі антихриста, який використовуватиме чудеса та хибні твердження, щоб відвести людей від істинної віри та підштовхнути їх до відступництва. Іриней також вважав, що поява антихриста збігнеться з кінцем нинішньої епохи та останнім судом, перед його приходом відбудеться глобальна духовна криза, це буде час великої скорботи та відступництва, коли антихрист відіграватиме центральну роль. Іриней намагався досягнути таємниці числа 666 (Об.13), і саме він наполягав, що треба читати це число не як 616, а саме як 666, вбачаючи тут символ відступництва людства, де

шістка символізувала повторювану невдачу в досягненні ідеального числа сім: «І тому в цьому звірі, коли він прийде, буде перелік усіляких беззаконь... його ім'я налічуватиме шістсот шістдесят шість... він підсумовує кожну помилку вигаданих ідолів... заради яких також прийде (на землю) вогняний катаклізм» (Іринеї 2012 V.30.2). Отож, число 666 — не просто цифровий показник, а символ повноти і повторюваної злоби; таким чином Іринеї укладає християнську есхатологію в історичний контекст 6000-річної історії.

Погляди Іринея на антихриста мали сильний вплив на християнську думку III–V ст., вони стали одними з найвпливовіших у ранній християнській есхатології. Р. Бокхем (Bauckham) зазначає, що Іринеї дав перше системне тлумачення образу антихриста в християнстві (Bauckham 1993). Б. Макгін (McGinn) називає Іринея одним із головних архітекторів есхатологічної традиції Заходу (McGinn 1979: 68).

Ранньоцерковна традиція в цілому прийняла та поглибила погляд Іринея. Іполит Римський безпосередньо розвиває ідеї Іринея, хіба що дещо детальніше описуючи особу антихриста як царя, що прийде з Даниїлового племені, сяде в Єрусалимському храмі й чинитиме чудеса. Іполит ототожнював антихриста зі Звіром із безодні з книги Об'явлення. Під цим Звіром він мав на увазі царство антихриста; а під двома рогами — його та лжепророка після нього. А кажучи про «роги, подібні до ягнячих», він має на увазі, що він уподібниться Сину Божому та проголосить себе царем. А слова «він говорив, як дракон» означають, що він обманщик, а не правдивий (Hippolytus Romanus 1885: 215).

Як авторитетного свідка апостольської традиції сприймали Іринея Кіпріан Карфагенський та Євсевій Кесарійський: для них його трактовка антихриста — це своєрідний поріг найперших апокаліптичних очікувань у рочищі ортодоксального вчення. Вчення Іринея про антихриста вважається першоджерелом класичної есхатологічної доктрини: антихрист є реальна особа, окреслена вже у Даниїловому та Івановому Об'явленнях, вона таємниче пов'язана з числом 666. Іринеї описує Антихриста як антитезу Христа, як уродженого апостата, захопленого магічним тяжінням зла, силою диявола, що прагне поклонін-

ня й влади. Зокрема внесок Іполіта Римського проаналізовано у статті І. Ілієва, яка присвячена аналізу «De Christo and Antichristo» Іполіта і вказує на його важливість для патристики та зв'язок із слов'янською рукописною традицією (Iliev 2019)⁵. Так, дослідник, аналізуючи згаданий твір Іполіта, розглядає питання імені Антихриста, вказуючи, наприклад, що йому можуть відповідати імена *Titan*, *Euanthas* та *Παρίσκος* / *Πατῆσκος*, оскільки їх можна пов'язати з числом 666 (Iliev 2019: 193-194). Останнє ім'я (*Παρίσκος*) згодом стабільно зустрічатиметься у слов'янській традиції, що сигніфікує знайомість слов'ян з твором Іполіта.

Відтак ключовий момент, що полягає у трактовці Іринеем антихриста як *реальної історичної особи*, котра прийде наприкінці часів, був прийнятий і утверджений як норма. Проте у подальшій середньовічній інтерпретації спостерігається певне ускладнення «образа ворога». Іриней не був забутий, але його концепція перестала бути єдиною моделлю. З часів Августина і далі (особливо ж у Західній Церкві), образ антихриста починає ускладнюватись. Августин допускав як буквальне (персона), так і символічне прочитання (антихрист – це зло всередині людини або в соціально-імперському просторі) (Августин Аврелій 1998). Утвердження цієї концепції супроводжувалося продовженням полеміки з єретичними уявленнями про антихриста (гностицизм, хіліазм та ін.).

Наступні покоління богословів постійно переосмислювали його концепцію, підтверджуючи чи спростовуючи або, навпаки, розвиваючи її в нових історичних обставинах та духовно-культурних контекстах.

Історико-богословська рецепція іринейського образу антихриста формувалася довго й різноманітно (детальніше про це див. дослідження Р. Еммерсона (Emmerson) «Antichrist in the Middle Ages: A Study in Medieval Apocalypticism» (Emmerson 1981). Вже наприкінці 1-го тис. н. е. абат Адсон написав твір «Про антихриста» на прохання герцога Гуго, де зібрав і систематизував існуючі

⁵ У статті також простежуються ранньопатристичні свідчення про природу та появу антихриста, підсумовуються згадки про нього в Старому та Новому Завітах і надається додаткова інформація для обчислення числа 666. У постаті антихриста висвітлюється можливий антиєврейський слід, а також обговорюються причини його появи в ранньохристиянській літературі.

уявлення про Антихриста, його походження, час появи та діяльність. Ця праця була дуже популярною у Середньовіччі, часто переписувалася та перероблялася, і вплинула на пізніші середньовічні уявлення про антихриста та кінець світу (див.: Konrad 1964). При цьому, по суті, з XII–XIII ст. ідеї Іринія вже використовуються полемічно, антихрист починає асоціюватися з конкретними історичними постатями, і тут в очах християнського світу найперше виступає як маніфестація антихриста засновник ісламу Мохаммед⁶; про це писав ще св. Іван Дамаскін (St. John of Damascus: Critique of Islam).

Та в цілому й православні, і католицькі теологи (наприклад, Петро Могила, Франц фон Баадер) незмінно поверталися до іринеївських моделей як до традиційно авторитетних. Нинішні протестанти погоджуються з думкою Іринія про антихриста як особу цілком буквальну, яка реально перебуватиме в Єрусалимському храмі й пануватиме 3,5 років (Irenaeus' understanding 2024), хоча історико-критична школа (Реймарус, Бауер) поставила під сумнів і буквальність антихриста, і навіть апостольське походження Іванового об'явлення.

Отож, ставлення до концепції Іринія мало кілька стадій розвитку. У III–V ст. спостерігається беззастережне прийняття її як авторитетної традиції. У Середньовіччі починається радикальна символізація та персоналізація Іринієвого погляду. В епоху Модерну формується відверта критика буквального тлумачення антихриста, а сьогодні ми маємо справу, при повазі до спадщини Іринія, з активним переосмисленням її. Усе це підкреслює необхідність уважного ставлення до концепції антихриста Іринія Ліонського. яка стала, по суті, наріжним каменем церковної інтерпретації цього важливого моменту Писання.

⁶ Це тим більш цікаво, якщо врахувати, що в ісламі, поруч з особливим шануванням Ісуса Євангелій як великого пророка, є власний «антихрист»: «al-masīḥ al-dajjāl («Обманний Месія»)» (Randhawa 2021).

2.2. Інтерпретація антихриста у візантійсько-православній догматиці

Подальшого розвитку і тлумачення проблема антихриста набуває у вченні Отців Церкви, які остаточно подолали помилкові єретичні уявлення, характерні для епохи апологетів. Та й загалом Отці Церкви не заохочують у цій справі до датування або експертизи імен, а радше закликають до духовної пильності й моральної вибагливості.

Як вже зазначалося, православне вчення про антихриста ґрунтується на ідеях св. Іринія Ліонського. Іриней немовби задає стандарт есхатологного мислення – його обрахунки, сценарій, апологетична інтерпретація визнаються и розширюються Іполітом Римським, Атанасієм Великим, Іваном Золотоустим, Августиним й іншими Отцями Церкви (див.: Heidelberg 2023).

Так, св. Атанасій Олександрійський (III-IV ст.) підкреслив небезпеку аріанства як відвертого прояву апокаліптичного протистояння і прямо пов'язував з приходом антихриста єресь Арія: «І з часів (Нікейського собору) помилку Арія вважають єрессю більш ніж звичайною, бо він відомий як ворог Христа та провісник антихриста» (Athanasius: 298–373).

Кирило Єрусалимський (IV ст.) у 15-ій катехизичній бесіді про Друге пришестя Ісуса Христа каже про антихриста, який керуватиме як правитель світу три з половиною роки, перш ніж буде вбитий Ісусом Христом наприкінці свого правління, невдовзі після чого й відбудеться Друге пришестя.

Застерігав вірних від спекуляцій даними сумнівних пророцтв й прив'язування їх до буквальних дат св. Іван Золотоустий (IV-V ст.), підкреслюючи, що це веде до духовного падіння; антихриста ж святитель розглядав як ворога Церкви, з ложними свідоцтвами: «Він зрушить усе, він порушить усе... <піднесе> брехню, або те, що веде до брехні». Також Іван Золотоустий, спираючись на 2. Сол., підкреслював приреченість справи антихриста: «І тоді з'явиться беззаконник... якого Господь Ісус уб'є подихом уст Своїх... той, чий прихід буде за дією сатани». При цьому звернемо увагу на те, що святитель

позиціонує антихриста як демона, який діє у масштабі великого катаклізму, а не як конкретну людську персону (John Chrysostom 1994: 347–407).

У пору церковної єдності між Заходом і Сходом існувало взаєморозуміння у погляді на антихриста, зокрема коли йшлося про верховенство у Церкві. Так, Папа Григорій I Великий Двоєслов (VI ст.) розглядав антихриста як втілення диявола й при цьому писав візантійському імператору Маврикію в 597 році щодо титулів єпископів: «Я з упевненістю кажу, що кожен, хто називає або бажає називати себе «всесвітнім священиком» у самозвеличенні, є попередником антихриста» (McGinn 1979: 64). Августин Блаженний у трактаті «Про Град Божий» ставить на першому місці герменевтику тексту й характеризує годину антихриста як «...скорботу ... якої ще ніколи не було» (Augustine 2012: 345–413), прямо викриває як породження антихриста лжепророків, розкольників і еретиків: «Усі еретики, всі розкольники... є антихристами... кожна людина повинна запитати свою совість, чи не є вона антихристом» (Augustine 2012: 354–430): Бл. Єронім (IV-V ст.) попереджав, що ті, хто замінює справжній зміст Святого Письма власними хибними тлумаченнями, належать до «синагоги антихриста»: «Хто не від Христа, той від антихриста», – писав він Папі Дамасу (Jerome 1893). Він вважав, що «таємниця беззаконня», про яку писав Павло (2 Сол. 2:7), вже діяла, коли «кожен базікав про свої погляди» (Jerome 1893b: 449). Для Єроніма силою, яка стримувала беззаконня, була Римська імперія, але з її падінням ця сила зникла. Він попередив знатну жінку з Галлії: «Той, хто пропускає, буде усунений з дороги, і все ж ми не усвідомлюємо, що Антихрист близько. Так, Антихрист близько того, кого Господь Ісус Христос «погубить духом уст своїх». «Горе тим, – вигукує він, – хто вагітний і хто годує грудьми в ті дні»... Дикі племена в незліченній кількості заповнили всі частини Галлії. Вся країна між Альпами та Піренеями, між Рейном та Океаном була спустошена ордами квадів, вандалів, сарматів, аланів, гепідів, герулів, саксів, бургундів, алеманів і – горе для держави! – навіть паннонців (Jerome 1893b: 236–237).

Багату святоотецьку традицію в цьому питанні підсумовує сучасний репрезентативний текст А. Мустакіса «Антихрист та «антихристи» у першому

посланні Івана Богослова» (Мустакіс 2020), в якому лапідарно підсумовано суть проблеми: автор показує, що у Святому Письмі слово «антихрист» зустрічається лише кілька разів (1 Ін: 2:18, 2:22, 4:3 та 2 Ін: 1:7), і що у біблійному тексті антихрист – це особистість, а не стан або ситуація. Відзначено також, що ап. Іван у своєму Першому посланні (1 Ін. 2:22) вживає слова «антихрист» двічі, причому диференціюються один майбутній антихрист і багато антихристів, які вже існують в часи Ісуса та Івана. «Багато антихристів» – це єретики, що викривляють істину та вводять у оману, тому «останній час» вже настав. Але справжній антихрист – чоловік, що спробує перед другим пришествям Господа повести за собою навіть обраних, – на землі ще не з'явився; отож св. Іван закликає читачів не зраджувати тому, чому вони були навчені.

Оригінальну версію антихриста було висунуто в добу Хрестових походів, коли новонароджений іслам розповсюдився по всьому Сходу, включаючи Єрусалим. Тоді в християнській Європі гасло визволення Гробу Господнього від «невірних агарян» реалізувалося не лише у вигляді воєнних операцій, а й у осмисленні засновника ісламу Мохаммеда як попередника або втілення антихриста. У праці S. C. Akbari «The Rhetoric of Antichrist in Western Lives of Muhammad» на самому початку зроблено виклад витоків та розвитку процесу ототожнення Мухаммеда з антихристом у Середньовіччі, а також зазначається, що «стійкий зв'язок між ісламом і апокаліптикою продовжує впливати на сучасне популярне сприйняття» (Akbari 1997: 298)⁷. Й дійсно, можна згадати деякі характерні середньовічні франксько-латинські тексти. Це твір Пауля Альбара з Кордови (Paul Albar of Córdoba, IX ст.), який доводив, що Мухаммед – це «praecursor Antichristi», той самий «11-й цар» із книги Даниїла, чия тимчасова влада на землі знаменує прихід антихриста. Це трактат Псевдо-Методія та Жубера з Ногенту (Pseudo-Methodius & Guibert of Nogent, XI–XII ст.), християнський апокаліптичний цикл, що включає образ Мухаммеда як передвісника кі-

⁷ Утім, дослідниця відзначає продовження цієї теми і на початку Нового часу: «У текстах доби Реформації та раннього модерну часто стверджується, що іслам є проявом сатанинської сили, а пророк ісламу виступає знаряддям диявола – навіть самим Антихристом» [Akbari 1997: 297].

ння часів, який демонструє диявольські знаки та запроваджує політичні катастрофи. Відзначимо також «Lex Mahumet pseudoprophete» (Закон Магумета псевдопророка) – латинський переклад Корану та супровідні коментарі, де Мухаммед розглядався як передвісник антихриста, переклад був замовлений у 1143 р. аббатом Петером де Венерабле (Peter the Venerable) (Lex Mahumet Pseudoprophete). По-друге, це ціла низка створених у XIII ст. трактатів Петера Паскаля (Peter Pascual), Ріккольдо да Монте Кроче (Riccoldo da Monte Croce) та Рамона Ллулла (Ramon Llull), у яких автори зображували іслам як спотворення християнства, а Мухаммеда як антихриста та фальшивого пророка, що ввів багатоженство, запровадив війни як норму життя, не визнавав воскресіння мертвих тощо. До них долучається латинська біографія Мохаммеда «Vita Mahometi» (1221–1222); автор її Ункастіо називає Мухаммеда проповідником брехні та порушником моральності – це образ, виразно навіяний архетипом антихриста.

Варто додати, що й у наших землях проблема антихриста викликала неабияку увагу, особливо ж після того, як, по приєднанні України до Росії й з початком царювання Петра I в православному, найперше ж старовірському, середовищі почав ширитися погляд на нового царя як на антихриста. Тоді розгорнулася справжня полеміка з цього питання, в якій взяли активу участь українські книжники – утім, підтримуючи офіційне православ'я (трактати «Жезль правленія» Симеона Полоцького, «Знаменії пришеєствія антихрістова и кончини вѣка» Стефана Яворського, «Розыскъ о Расколнической брынской вѣрѣ» Дмитра Туптала, «Истинное оправданіе православныхъ христианъ» та «Показаніе прорѣченнаго прежде въ словѣсехъ Божіихъ и давно оже явившагосѧ въ мирѣ Великаго Антихриста» Теофана Прокоповича, «Обличеніе неправды расколническая» Феофілакта Лопатинського та числ. ін. (про культурно-літературну вартість цих текстів див.: Борисенко 2015, Ігор (Ісіченко) 2011). Зупинимось на трактаті українського єпископа Стефана Яворського, якого Петро I примусив виконувати роль «місцєблюститєля» скасованого царем патріаршого престолу і який, загальновідомо, ставився до Петра вкрай крити-

чно. Як богослов, Яворський не був оригінальним: матеріал він узяв із книжки іспанського католицького богослова Т. Мальвенди «Про антихриста» (1604), але використав свій талант риторика й популяризатора не для прославлення російського тирана, а, радше, для імпліцитного викриття його злочинів. Він акцентує в основному прагнення антихриста до всеохватного панування, представлення себе як Спасителя, що несе мир і процвітання, засліплення народу фальшивими чудесами, акцентовано також гоніння на віруючих. Тут неважко було впізнати особистість і епоху Петра I з її насильницьким насадженням чужих звичаїв, бравурним уславленням імперських перемог та утиском церкви (як старообрядницької, так і «ніконової»). Це був «конкретний антихрист», списаний з реальної особи. І. Ісіченко зазначив: «Тож, як бачимо, Стефан Яворський – попри те, що ув'язує воєдино перебіг земного, біблійного й людського часу, виокремивши певні закономірності, – у центрі вже ставить людину (далі І. Ісіченко цитує Л. Чорну, яка стверджує, що Яворський абстрагує ідею кінця світу, враховуючи виключно реальний перебіг життя «тут і зараз»; Ігор (Ісіченко) 2011: 188-189). Це особливо кидається в очі, якщо згадати, що навіть деякі з авторитетних російських старообрядців спробували спрямувати дискусію про антихриста в лоно другорядних організаційних питань. Так, єп. Арсеній Уральський, навіть будучи «на підозрі» у царської влади, зосередився усе ж таки на полеміці з т. зв. «безпоповцями», які, прагнучи канонічно обґрунтувати свою відмову від інституту священства як такого, твердили про «духовного» («мысленного») антихриста, що нібито тут бере гору (Арсеній Уральський 1888). Отож українські православні мислителі, які, на відміну від С. Яворського, підтримували російський царат, не були зовсім самотні у своєму конформізмі. На жаль, після поразки повстання Мазепи таку позицію обрала й значна кількість українства, «мовчазна більшість».

Однак з утворенням СРСР та нав'язуванням населенню примусового атеїзму, на тлі руйнації моралі, знищення церков і духовенства, масових злиднів і злочинів, саме українство почало активно усвідомлювати нові порядки та «нову мораль» як маніфестацію антихриста. Про це свідчить, наприклад, дослідження

М. Панасюка (Панасюк 2021). Після розпаду СРСР і розв'язуванням Росією нового витку агресії проти своїх сусідів, найперше ж українців, ці настрої отримали в нас новий імпульс для розвитку, особливо ж на тлі екологічної кризи, соціально-психологічних проблеми, перенаселення планети, глобальної економічної неврівноваженості, міграцій тощо (див.: Назаренко 2011).

Отож смутні й дратливі відомості про прихід антихриста в різних регіонах православного світу залишаються свого роду «соціальним запитом», на який теологічна думка має дати якісь більш-менш чіткі й морально виважені відповіді.

2.3. Релігійна значущість та історичний резонанс католицько-протестантської полеміки про антихриста в епоху Реформації / Контрреформації

Другий великий християнський розкіл відбувся вже в лоні Західної Церкви в епоху Відродження, набувши специфічного релігійного характеру опозиції Реформації / Контрреформації.

По-перше, на цей час католицька доктрина вже помітно відокремилася від візантійсько-православної, хоча в погляді на антихриста якихось суттєвих відмінностей в цілому не відбулося. Учення Католицької Церкви про антихриста ґрунтується на вже проаналізованих нами біблійних текстах, хоча можна додати, що у Східній Церкві антихриста уявляли головним чином як внутрішнього ворога, який чинить духовні розколи і сіє спокуси, а Західна Церква часто продовжувала асоціювати антихриста з тими чи іншими персонажами історії. Траплялися й певні своєрідні інтерпретації. Так, Тома Аквінат вважав, що біля антихриста є особливий Ангел-Охоронитель, який стежить, аби той не шкодив настільки, скільки хотів би. Іспанський богослов XV ст. Ф. Суарес вважав, що антихрист буде за природою своєю просто людиною, а не сатаною в людській подобі; тим не менш, він буде наділений великою силою і особистими якостями спокуси. Вже в наші часи висловлювалося припущення, що антихрист

постає такою собі сектою, зборами нечестивих людей, атеїстичним середовищем, де переслідуватимуться вірні. Але це усе ж несуттєві відмінності.

Конденсований виклад католицького погляду на проблему антихриста можна знайти в огляді «Що Католицька Церква навчає щодо Антихриста» (Що Католицька Церква навчає щодо Антихриста? 2020). У книзі французького дослідника Ж.-М. Бота (Bot) «Кінець світу. Дух останніх часів» (Bot 2012) концепція антихриста обіймає собою, як в Івана Богослова та Павла, і окремих осіб, і «множинного антихриста». І дослідник наголошує на тому, що треба розрізняти сучасним апостолам антихристів і антихриста прийдешнього, який буде окремою особою, а не якимось царством чи певною силою. Водночас сама людська природа схильна до культу особистості, й у всі часи були харизматичні лідери, які приваблювали людей своєю сильною енергією; це, скажімо, той само Наполеон або Гітлер, якого деякі теологи іменували «медіумом сатани»; це численні культи «отців народу» в тоталітарних суспільствах комуністичного штибу тощо. І, щоби обманути весь світ, антихристові потрібна не лише диявольська допомога, а й численні людські таланти. Католицький священник о. Д. Фейхі (Fahey) у своїй книзі «Царство Христа і навернення єврейського народу» дає огляд проблеми антихриста з погляду римської церкви, стверджуючи, що антихрист буде однією людською особистістю, початок кар'єри якої буде скромним і невідомим, але, завдяки силам п'їтьми, його вплив буде зростати, поки не призведе до всесвітнього панування. Бр. Леманн (Lémann), посилаючись на свв. Григорія Великого, Єроніма, Амвросія Медіоланського, а також на Єфрема Сирина та Івана Золотоустого, стверджує, що юдеї, знехтувавши Ісуса Христа, постійно вітатимуть неправду, прославляючи антихриста, й згадує, як ті вітали багатьох фальшивих месій, включаючи Бар-Кохбу і навіть Наполеона на Великому Синедріоні, що відбувся в Парижі в 1807 р. Однак з цього робиться висновок: «Те, що антихрист буде юдеєм і обрізаним, – це безсумнівно, і це впливає насамперед зі сказаного. Адже євреї ніколи б не прийняли неєврея або необрізаного як свого Месію. Інша причина полягає в тому, що євреї очікують Месію з роду Давида і з коліна Юдиного. Без сумніву, хоча антихрист дійсно

походить з коліна Дана, він буде стверджувати і вдавати, що він з роду Давида (Що Католицька Церква навчає щодо Антихриста? 2020).

Якщо ж ще раз звернутися до проблеми конденсованого підсумку нинішнього католицького погляду на проблему антихриста, то на українському обрії останніми роками з'явилося кілька цінних матеріалів.

По-перше, це тек Н. Павлишина «Важкі питання. Хто такий Антихрист?», що побудований як система запитань-відповідей типу щодо сутності антихристу, часу його приходу, увідповіднення певним історичним постатям тощо. У цьому тексті, при цитуванні папи Бенедикта XVI-го та кардинала Діаса, доволі повно й, водночас, достатньо лапідарно доноситься до читача ідея, що, згідно з першою інтерпретацією, антихрист – це уособлення сили, ворожої до Христа, яка проходить крізь всю історію і завжди актуальна; згідно ж з другою, антихрист – це постать, яка з'явиться наприкінці часів, нечестивець і «чоловік гріха», «син ночі», противник Бога (Павлишин 2020).

По-друге, це репрезентативний переклад книги автора Католицького народного катехизму Ф. Шпіраго «Антихрист» (Шпіраго 2011), в якій автор розглядає проблему крізь призму як Святого Письма, так і церковного передання. Книга побудована на багатому фактичному матеріалі, автор спирається на численні свідчення святих Католицької Церкви, з урахуванням деяких відповідних приватних об'явлень, кваліфікованих як маніфестація антихриста. Ф. Шпіраго доводить, що антихрист має з'явитися саме наприкінці світу, прогнозує його майбутню появу і діяльність. У Катехизмі Католицької Церкви також сказано, що перед пришествям Христа Церква має пройти через останнє випробування, яке похитне віру багатьох віруючих. З'явиться псевдомесіанство – шахрайська релігія, найбільшою брехнею якої є обман антихриста, який проявляється в тому, що людина прославлятиме себе замість Бога та Його Месії. Катехизм також наголошує, що обман антихриста з'являється у світі щоразу й тоді, коли він намагається здійснити месіанську надію в історії (привести до тріумфу Церкви в цьому світі), тим часом він може бути реалізований лише поза історією, коли Бог перемагає остаточне вивільнення зла в момент Стра-

шного суду. Отож, антихрист діє там, де зло перемагає добро, де спотворюється правда про Христа, де мораль і вічне життя відкидаються як мета.

Утім, в історії Католицької церкви бували періоди, коли навіть така усталеність коливалася через життєві факти. Так, фактично, протягом 1378-1417 рр. в Західній церкві було одразу двоє пап, котрі 40 років називали один одного антихристом, з приводу чого протестант Дж. Вікліф уїдлимо зазначав, що кожен з них мав рацію, бо вони були в його очах дві половинки антихриста, що складають між собою досконалу Людину Гріха. Утім спочатку протестантські богослови не зосереджувалися на єдиному визначенні антихриста. Не вважалося, що антихрист з'явиться лише напередодні кінця світу, як це випливає з книги Об'явлення, оскільки авторитет цієї книги ще не встановився; так, наприклад, її канонічність часом заперечував М. Лютер. В основному було загальновизнано, що антихристом є кожен, хто протистоїть Євангелію, тобто не приймає тези про спасіння лише вірою в Христа, лише через благодать, тоді як католики визнавали й спасіння через виконання церковних обрядів та добрі справи. Але з часом, прийнявши Іванове Об'явлення й ґрунтуючись на пророцтвах Івана Богослова, який уживав термінів «антихрист» (1 Ін. 2:22 та 1 Ін. 4:3) та «чоловік беззаконний» (2 Сол. 2:3), протестантські церковні лідери протягом останніх 500 років почали вважали, що ким би не був Папа Римський у той чи інший час, його особа є втіленням антихриста. Ідентифікація Папи Римського як антихриста стала глибоко вкоріненою в епоху Реформації. Лютер неодноразово заявляв про це. У проповіді 18 серпня 1520 року він заявив: «Ми тут переконані, що папство є місцем істинного та реального Антихриста... особисто я заявляю, що не зобов'язаний Папі жодним іншим послухом, окрім послуху Антихристу». Після того, як М. Лютера засудили папською буллою, він написав: «Я зневажаю і відкидаю її як безбожну і брехливу. Вона засуджує самого Христа. Я радію тому, що можу трохи постраждати за цей ось світлий ідеал. Я вже почуваюся вільніше, бо знаю, нарешті, що папа – це антихрист, і його престол – це престол самого диявола» (D' Aubigne 1846: 215). Буллу Лютер спалив перед громадянами, заперечивши авторитет папської влади. Ф. Мелан-

хтон, який очолив лютеранський рух після смерті Лютера, продовжив цю тему: «Оскільки безперечно, що понтифіки та ченці заборонили шлюб, то цілком очевидно і безсумнівно правдиво, що Римський понтифік з усім своїм орденom і царством є справжнім Антихристом. Так само в 2 Сол. II Павло чітко каже, що людина гріха пануватиме в церкві, підносячи себе вище за поклоніння Богу» (Melanchthon 1921: 537). Відтоді ототожнення Папи з антихристом довго вважалося центральним принципом лютеранської теології, хоча інколи з цього приводу виникали дискусії. Чимало сторінок цій тезі присвятив і Ж. Кальвін, який розглядав владу папи як несумісну з Новим Заветом. У своїх «Інститутах християнської релігії» він писав, що папство уподібнюється антихристу, «бо бере владу, що належить лише Христу», підміняє істину Бога і вводить релігійні інституції поверх Християнської спільноти; він називав папу «рядженим духовним володарем», який «уподібнив до себе ознаки Бога і Христа» (Calvin 1845: 1237).

Отож принципово новим порівняно з католицькою доктриною в протестантів є те, що останні пів-тисячоліття більшість протестантських лідерів щиро вважають Папу Римського антихристом. Положення не занадто змінилося і з виникненням серед протестантів – завдяки англо-ірландському священику Дж. Н. Дарбі – т. зв. *диспенсационалізму* (від англ. dispensation – розподіл, періодизація), тобто погляду на історію як на послідовний розподіл божественного Об'явлення за періодами різного типу домовлення людства з Богом. Диспенсационалісти буквально розуміють есхатологічні пророцтва Біблії й дотримуються доктрини *преміленіалізму*, що передбачає віру в Узяття Церкви на небеса в годину правління антихриста («Велика скорбота») (Ice 2009). Характерно, що в момент обрання Лева XIV протестант Дж. Джонсон обнародував есей «Proof that the Pope is the Antichrist», в якому нагадав про глибину й давність ситуації.

До версії «папи-антихриста» у протестантів від самого початку органічно долучався середньовічний погляд на іслам та його засновника як на антихриста і його справу: «Реформатські теологи, зокрема Мартін Бутцер, прямо ідентифікували Мухаммеда як прояв Антихриста... Сам Мартін Лютер зазначав, що

остаточний ворог уже з'явився: "Папа — дух Антихриста, а турок — тіло Антихриста"» (Акбарі 1997: 305). Характерно, що у православному світі, який потерпав від ісламського завоювання значно більше, ніж Захід, такі ідеї не отримали значного поширення.

Загалом же проблема координації християнської думки, в тому числі й у ракурсі проблеми антихриста, лише чекає на своє вирішення. «Феномен зросту активності богословської дискусії ХХ століття залишається мало вивченим. Оскільки дискусія ще не відійшла в історію богословської думки, кожен, хто намагається її проаналізувати, сам включається в неї <...> Сучасне богослов'я творить надзвичайно цікаві синтези традиційних богословських доробків та надбань сучасної філософії. Основними пунктами богословської рефлексії ХХ століття стали проблеми розуміння природи Церкви, співвідношення трансцендентності та іманентності Бога, категоріальність та надприродність Об'явлення, нове розуміння христології, яке інколи проходило на межі єресі, сприйняття іманентної та ікономічної Трійці та інше. Підняті сучасним богослов'ям проблеми творять нову інкультураційну парадигму, яка ще довго визначатиме дух християнства, а тому вимагає ґрунтовного вивчення» (Шепетяк 2014: 6). Тому вивчення проблеми в екуменічному ракурсі обіцяло б бути цікавим і змістовним.

Зокрема сьогодні ставить акцент на визнанні спільного коріння католицько-православний діалог. Екуменісти цих спрямувань вже не називають одне одного «антихристом», проте православні побоюються, що сучасний екуменічний підхід може стати «спільною трибуною для лжевіри». Натомість католицькі лідери, як, наприклад, кардинал Крістіфер Мюллер, підтримують обережну співпрацю, наголошуючи, що істина в Христі є непорушною.

Та в цілу поступово бере гору перехід від буквального до етичного тлумачення проблеми антихриста. Екуменісти в переважній більшості випадків поділяють погляд на антихриста не лише як на персону, що з'явиться наприкінці часів, а й як на духовний принцип, що постійно проявляється в світі, й тому

підкреслюють необхідність зосередження уваги не стільки на описі певних персонажів історії, скільки на духовній боротьбі зі злом. При цьому деякі православні богослови-єкуменісти вважають, що надто сильне прагнення до міжрелігійного та міжконфесійного співробітництва може ослабити чіткість християнських основ. Це вони трактують як один з симптомів наближення до «панрелігійного антихриста». Сучасні єкуменісти зосереджуються на об'єднанні супроти духовних викликів – егоїзму, націоналізму, технологічного гноблення, трактуючи антихриста як духовну загрозу глобальних масштабів.

Висновки до розділу 2

1. Ранньохристиянські автори (Оріген, Іринеї Ліонський, Іполит Римський) продовжують біблійну лінію, інтерпретуючи антихриста як особистість, явище, політичний або духовний принцип. Цей розвиток має прямі корені в старозавітній семантиці «беззаконня».

2. Концепція антихриста в патристичній традиції постає як результат осмислення біблійних пророцтв крізь призму ранньохристиянських викликів. Центральне місце у формуванні цього вчення посідає Іринеї Ліонський, який розглядає антихриста як історичну особу, що з'явиться наприкінці часів і виступить духовним антиподом Христа. Його ідентифікація антихриста з «людиною беззаконня» та «звіром» з Об'явлення стала основою для подальших тлумачень у християнському богослов'ї. Іринеї наголошував на реальності його появи, його владі над народами та омані, якою буде оточена його діяльність.

3. У візантійській та західній православній традиції тлумачення антихриста поєднували буквальне прочитання з алегоричним, зокрема, через моральні й духовні ознаки «антихристового духу». Святі Атанасій Великий, Іван Золотоустий, Августин Блаженний акцентували увагу на внутрішньому стані людини, готовності Церкви до випробування, необхідності не стільки витрачувати час приходу, скільки зміцнювати віру.

4. У Середньовіччі та в епоху Ренесансу (Реформація) образ антихриста набуває полемічного змісту: він проектується на конкретних історичних осіб (Мохаммед, Папа Римський, імператори та завойовники тощо). У новочасній теології й історіографії простежується тенденція до деміфологізації або ж політизації постаті антихриста.

5. Українська релігійна думка часто інтерпретує постать антихриста в контексті національно-духовних загроз — від московської тиранії до сучасної війни. Це свідчить про збереження актуальності образу як символу глобального зла й духовної дезорієнтації.

МОДИФІКАЦІЇ ПОСТАТІ АНТИХРИСТА В ДИСКУРСІ ІДЕЙ НОВОГО ЧАСУ

3.1. Секуляризація культури у XVIII-XX сторіччях і тенденція до політичної персоналізації постаті антихриста

Б. Макгінн зазначав, що повне заперечення антихриста було рідкістю до епохи Просвітництва. Після вибуху риторики, насиченої словом «антихрист», під час релігійних суперечок у XVII столітті, звертання до цієї концепції протягом XVIII століття зменшилося через такий чинник, як правління освічених абсолютистів, європейських правителів, що мали значний вплив на офіційні державні церкви й не бажали духовного бродіння на своїх територіях. Ці зусилля часто бували спрямовані й на те, аби очистити християнство від «легендарних» або «народних» нальотів, фактично усунули в основних західних церквах проблему антихриста з обговорення (McGinn 2000: 64).

У цей період, коли про себе владно заявляє секуляризація, тема антихриста не зникає, але акценти тут виразно змінюються. Ф. Алмонд (Almond) має рацію, коли пише, що образ антихриста поступово зміщується з «папського» на «імперський», наводячи численні історичні приклади (Almond 2020: 236-284). Відповідно – з пошуків антихриста у релігійній сфері переходять до сфери політичної, що, звісно, мало свої пояснення у зміні світоглядної й аксіологічної парадигм Європи. На тлі бурхливого розвитку позитивної науки та поширення атеїстичних ідей часто у свідомості людей бере гору ренесансний міф про Людину-Прометея, яка покликана перебудувати світ, міцніють ідеї людинобожжя.

Зрозуміло, що постаті масштабу Наполеона, зірка якого засяяла в бурхливих подіях Великої Французької революції, який в момент церковної коронації його на імператора демонстративно узяв з рук папи корону й власноруч поклав собі на голову, або й значно дрібніші за масштабом, ніж Наполеон, особистості, починали в цьому духовному контексті приваблювати особливу увагу. Так, вторгнення того ж Наполеона в Росію сприймалося як апокаліптичне явище, й російські священики називали його самозванцем та антихристом (детальніше

див.: Pesenson 2006). Наполеона сприймали як антихриста не в одній лише Росії. Цікаво, що Е. Вільямс (Williams), наукова оглядачка солідної американської бібліотеки, у розвідці «Від абсолютної монархії до абсолютного демона», досліджуючи анонімний текст, опублікований у 1809 році під назвою «Ідентичність Наполеона та Антихриста» знаходить, що коментарі до розділів Святого Письма, в яких йдеться про антихриста, насамперед стосуються Наполеона; зокрема пророче число 666 проявляється в його імені з ідеальною точністю: так, два різні ряди чисел, вирівняні з літерами англійського алфавіту для написання різних версій імені Наполеона, у кожному випадку дорівнюють 666. Характерно також, що той анонімний автор дорікає таким філософам, як Локк, Руссо та Вольтер за поширення деїзму та релігійної толерантності, вважаючи це пропагандою війни проти християнства (Williams 2018).

Саме в такій атмосфері й могла виникнути скандальна книга Ф. Ніцше «Антихрист. Прокляття християнству» (1895), пронизана ненавистю до цієї релігії й духом відвертої боротьби з нею (Nietzsche 1918). Певною мірою, автор, син протестантського пастора й ренегат християнства, мав усвідомлювати себе персональним втіленням постаті, про яку пророкували ранні християни. Автор англійського перекладу і видавець книги Х. Менкен (Mencken) намагався представити її як філософську працю, яка представляє критичний аналіз християнства та його впливу на західну культуру. Твір, написаний у 1888 році, наприкінці життя Ніцше, побудовано як нищівну критику традиційних християнських цінностей і моралі. Ніцше рішуче вважає християнство запереченням життя й стверджує, що християнський наголос на потойбічних турботах, аскетизмі та моральних цінностях смирення та самопожертви є згубними для процвітання життя. Ніцше стверджує, що християнство виплекало культуру слабкості, пасивності та образи, пригнічуючи природні інстинкти та потяги до індивідуальної життєвої сили. Воно має депресивний ефект і є шкідливим для життя.

Суб'єктивістський підхід Ф. Ніцше до природи цінностей та їх переоцінки й сьогодні декому видається актуальним у контексті сучасних мейнстрімних концептів важливості індивідуального світогляду та особистого відчуття

цінностей, які є альтернативою об'єктивному розумінню природи цінностей та природи істини. Так, у статті сучасних українських авторів А. Будзя та І. Гояна «Nietzsche's concept of revaluation of values and its potential application for rethinking postmodern constructs» поставлено завдання дослідити практичне застосування ідеї Ф. Ніцше про переоцінку цінностей крізь призму постмодернізму; позиція Ніцше розглядалася з точки зору суб'єктивістського підходу філософа до природи цінностей та зверталася увага на можливість застосування його ідеї про «переоцінку цінностей» для критичного аналізу «абсурдних» ціннісних систем, які пропонуються постмодернізмом, який акцентує увагу на ідеях відсутності мети життя, екзистенційної порожнечі, фаталізму, відмови від об'єктивної моральності, абсурдності, розчарування, відмови від релігії. Стаття пропонує онтологічний критерій для перевірки справжності абсурдних ціннісних систем та соціальних конструктів (Budzy & Hoian 2024). Але застосування фундаментального принципу Ніцше «Бог помер» до аналізу модерністських, і постмодерністських «цілісних систем» видається усе ж таки щось не дуже великою знахідкою.

І. Кутлер (Cutler) у статті «On the Author of Christ and the Author of The Anti-Christ» намагається протиставити християнству (яке, як він, слідом за Ніцше, вважає «спотворенням» вчення Ісуса Христа апостолом Павлом), вчення міфічного «дохристиянського мудреця» <Заратуштри>, буремний дух якого ніби і передає Ніцше, фраза якого ««Бог помер» начебто свідчить, що західна цивілізація таки винайшла для себе нового бога (Cutler 2012). Але тоді слід було б чекати, що Ніцше, звільнивши людство від «тенет християнства», породить бурхливе цунамі вільної, безрелігійної творчості, забезпечить небувалий врожай духовно-культурних відкриттів. Та факти показують, що послідовники Ніцше, навіть найталановитіші, не в змозі створити віртуальний світ, який би переважав і заміняв собою світ реальний. Характерно, що ніцшеанство стало гаслом не стільки у сфері духовно-релігійного пошуку, а в артистичному, богемному середовищі, де віддавна енергійно розхитувалися віра й мораль. Так, наприклад, художники-абстракціоністи і письменники-модерністи свідчать своєю

творчістю про відмову від реального, даного Богом світу, й авторський рух до вільного творення форм, які відверто й демонстративно втрачають зв'язок з реальністю. Характерно також, що письменники, котрі вважаються класиками модернізму, – В. Вулф, Г. Гессе, А. Камю, Р.-М. Рільке, Р. Йейтс, Т. С. Еліот та ін. не просто уособлюють розпад традиційної релігії, а пошук нових сенсів і способів духовного самоствердження через творчість. Такі загальновизнані метри модернізму, як Дж. Джойс, який відійшов від християнства в 16 років, або Ф. Кафка, що втратив родинний зв'язок з юдаїзмом, так само, як і переважна більшість радикальних новаторів у образотворчому мистецтві (кубістів, сюрреалістів, експресіоністів тощо), – це митці типово «світські», що знаходяться під впливом нігілістичних ідей і поривань, відірвані від релігійного коріння культури. В їхній творчості гармонія буття піддається деконструкції, герменевтика змісту є експериментальне конструювання «нових цінностей», й ці автори балансують між скепсисом і пошуком шокуючих прийомів. Постмодерністи ж (митці – У. Еко, Дж. Геллер, Ф. Дік, В. Гібсон, П. Зюскінд, Х. Мураками та ін.; теоретики Ліотар, Дерріда, ДеЛілло та ін.), залишаючись у полі уваги вузького кола інтелектуалів, розглядають зникнення звичайного образу світу після «смерті Бога» як ймовірність зовсім не-обов'язкових нових сенсів, що відбивають фрагментацію свідомості, позбавленої духовних опор; вони заглиблені у підсвідоме чи позалюдське; образ тут перетворюється на *симулякр*, і термін цей, поширений в постмодерністському середовищі, недаремно був колись теологічним поняттям, як означало «звабу», обман. Отже, модерністи використали ідею «Бог помер», щоб рефлексувати над кризою фундаментальних цінностей; постмодерністи пішли далі, показавши, що після «смерті Бога» сенси лише лихоманково й мозаїчно множаться, отримуючи локальне, ситуативне й непевне нове значення, котре ніяк не насичує духовного голоду й радше подібне до галюцинації.

Загалом характерно, що атеїстично-скептична думка тяжіє не стільки до розумування, до раціональних доказів, як теологія, а саме до художньо-міфологічних форм, тобто до гіпнотизування емоційно-почуттєвої сфери людської сві-

домості. Так, наприклад, Е. Ренан (Renan), французький історик релігії, не був безпосередньо пов'язаний з концепцією антихриста в релігійно-богословському значенні. Його головна робота «Життя Ісуса» (1863) трактує особистість Ісуса Христа в матеріалістичному дискурсі, автор описує його просто як харизматичну людину. Однак прикметний і роман Ренана «Antéchrist» (1873), в якому автор реконструював життя учнів та послідовників Христа за допомогою художніх засобів, прагнучи пояснити їхню поведінку з точки зору психології. Центральна тема роману «Антихрист» – історія християнства часів Нерона. Хоча цей твір і не є богословським трактатом, він торкається тем влади, релігії та історії, які можуть бути пов'язані з різними трактуваннями ролі антихриста, але все це знову-таки відкриває простір не для пошуку істини, а для побудови грона вільних, суб'єктивних інтерпретацій, які не матимуть ніякого значущого суспільного резонансу, залишившись в дуже вузькому полі зору фахівців.

Сказане, проте, не означає, що в лоні релігійно-теологічної думки взагалі не вітається суб'єктивно-вільне прочитання теми антихриста. Так, наприклад, польський професор, теолог і маляр Єжи Новосельський, зокрема знавець православного богослов'я, у праці «Mój Chrystus» писав: «Цілком поважно вважаю, що ситуація, в якій з'явилася можливість появи персонального зла в мистецтві, має ознаки наближення часів Антихриста. Поява позитивної під мистецьким оглядом маніфестації зла в мистецтві мене так непокоїть через те, що Антихрист вже проник у нашу свідомість». І далі: «Все наближається до катастрофи» (Nowosielski & Podgórzec 1993: 62). Треба сказати, що позиція професора знаходить авторитетну підтримку в словах св. Папи Івана-Павла II, сказаних ним перед обранням Папою в 1976 році: «Сьогодні ми бачимо найбільшу битву, яку коли-небудь бачило людство. Не думаю, що християнська громада до кінця це зрозуміла. Ми стоїмо перед обличчям остаточної боротьби між Церквою і Анти-Церквою, між Євангелієм і анти-Євангелієм» (цит. за: Павлишин 2020).

Однак не буде перебільшенням сказати, що в наші часи відбувається водночас і дуже помітна редукція теологічного змісту ситуації – так, наприклад,

у розвідці Дж. Форнарі (Fornari) «Figures of Antichrist. The Apocalypse and its Restraints in Contemporary Political Thought» (Постать Антихриста. Апокаліпсис і його обмежувачі в сучасній політичній думці) простежується виключно функціонування постаті антихриста в сучасних політичних дискусіях нашого часу (Fornari 2009). Справа у тому, що в наші дні посилюються очікування кінця світу, світових потрясінь, екологічних та космічних катастроф, що вже на рівні підсвідомості поєднується зі смутним почуттям присутності в світі якихось ворожих сил, і тут у пам'яті людей впливає смутна згадка про посланця сатани – антихриста. Такі явища зустрічалися і раніше, та вони вони періодично повторюються, і щоразу з новою силою: адже антихриста бачили раніше в Нероні, Мохаммеді, Філіппі II-му, російському патріарсі-реформаторі Никоні, в Наполеоні, Леніні, Сталіні, Гітлері, нарешті – Путіні. Й це відкриває простір для безмежних вільних і нерідко малообґрунтованих потрактувань. Ми вже згадували, наприклад, що до числа таких осіб попав Д. Трамп; додамо – навіть його зять Дж. Кушнер.

Це, зокрема, конкретно стосується й багатьох українських розвідок, які мають не стільки теологічний, скільки есеїстичний та нерідко й політично спрямований характер. І тут варто розрізняти справедливі й доказові розвідки та елементарні політичні спекуляції.

Тритомник В. Базіва («Антихрист. Справжня історія Орди-Росії. Т. 1: Свята Русь-Україна і нехрещена Московія (1169-1917). Т. 2: Престол сатани (1917 рік - наші дні)». Т. 3: Україна і Росія: війна престолів. Священний Томос і скрепи мракобісся») (Базів 2020, т. 1, 2, 3), написаний знаним письменником та дипломатом, являє собою есеїстичну інтерпретацію ідеологічних міфів про походження Московії та історію її стосунків із Україною. Автор доходить до цілком переконливого висновку, що у Росії виникла «антихристиянська версія християнства», й на північних околицях Євразії спостерігається смертоносний оскал антихриста.

Це також можуть бути корисні для нашого інформативного простору публіцистично оформлені матеріали з інтернету (напр.: Вінничук 2019, Павлишин

2020), які пояснюють складності інтерпретації образу антихриста та його багатоаспектність. При цьому дедалі чіткіше спостерігається тенденція інтерпретації антихриста як персонального розуміння зла: для кожного він різний. П. Балог у підрозділі свого дослідження, названому «Біометричний паспорт, «число звіра» й «ознаки кінця світу», відзначивши переляк перед паспортами нового типу, чипуванням або й просто збігом цифр, правильно зазначає: «... постійно теж були християни, які в певних подіях вбачали апокаліптичні елементи й ознаки кінця світу. Та про час кінця світу «не знає ніхто, тільки Отець Небесний». Нам же Христос заповів чувати, тобто молитися, передусім молитвою «Отче наш», якої Він навчив Своїх учнів. Та недостатньо знати Писання, щоб уберегтися від помилки, навіть дуже грубої, якщо духовні очі засліплені й серце затверділе. Тому потрібно постійно чувати, щоб не втратити з очей Христа і не перекинутися на пошук «звірів» у світі» (Балог 2022). Отже, звісно, важливіше пам'ятати Заповіді Божі й думати про власну поведінку, аніж відслідковувати закодовані «числа звіра» чи його ознаки у сьогоденні.

3.2. Осмислення лідерів тоталітарних суспільств XX-XXI ст. як маніфестацій антихриста

Паралельно до Ніцше у тій само Німеччині розвивалося ще одне вчення – марксизм, який позірно засвоїв науковий метод і намагався прикинутися позитивною наукою. Він виник не на порожньому місці. Вже на зорі християнства, можливо, під частковим впливом буддизму, в еліністичному світі склалася гностична єресь, яка трактувала матеріальне буття як творіння недосконалого або злонаміреного божества. Ця концепція періодично воскресала в середньовічних єресьях (катари, альбігойці, богомили), додалася церквою й знову прокидалася, що досягло апогею в Новий час, у зв'язку з величезними успіхами позитивних наук. Зародки такого розуміння речей склалися вже у Відродженні з його людиноцентризмом, і розвивалося це світовідчуття паралельно з подальшим розколом християнства, з Реформацією. Розбуджене Реформацією вільнодумство виливалося не лише в річище прагнення оновлення христия-

нства, а й в заборонені для справжнього християнина сфери думки, зокрема в реабілітацію спадщини язичництва та окультного досвіду. Так розпочалася ера Модерну, центральним міфом якої стало уявлення про Людину, покликану перебудувати світ. В епоху Просвітництва сформувався антиклерикалізм; виник деїзм, який твердив, що Бог, створивши світ, більше не втручається в його справи, лишивши людям переробляти його як заманеться. Ще більш радикальним був атеїзм, який взагалі заперечував існування Бога й надприродних сил, тому слід було чекати наступного кроку: проголошення людиною самої себе як божества (людинобожжя). На початку ХІХ століття, в епоху наполеонівських війн, бунт проти християнства й богоборство вже були звичайними явищами, й симптоматично, що найбільший англійський поет-романтик тієї пори Дж. Байрон опоетизував богоборця Каїна, першого злочинця й братовбивцю, за те, що Каїн повстав проти Бога, який створив його, Каїна, не питаючи на те згоди. Якщо ужити біблійного виразу, глина почала питати гончара, нащо він її виліпив (Іс. 45:9-10; Рим. 9:20-24). Пересторога пророка «Горе тому, хто проти-речить Творцеві своєму» була забута. Сп'яніле від почуття безконтрольності європейське людство почало формувати різні утопічні проекти перебудови «недосконалого світу», які згодом стали основою тоталітарних систем ХХ століття – комунізму і фашизму, й обернулися мільйонами людських жертв.

Та якщо фашизм спочатку локалізувався на європейських теренах, то марксизму судилося вийти далеко за межі Європи, набути світового розмаху. Теоретики фашизму спиралися на Ніцше, котрий вчив, що треба підштовхувати того, хто падає. Фашизм прагнув винищити цілі народи, а позostalі зробити рабами «вищої, білої раси». У Німеччині це була расова теорія, яка підносила німців над іншими народами землі, спонукала їх нехтувати християнськими цінностями і привласнити собі біблійний титул «обраного народу», але не з правом на святість, а з правом вирішення долі усіх людей на світі та правом на масові вбивства. А марксизм, який не менш зневажливо ставився до людського життя, поставив на меті не лише остаточно поработити людей тілесно, зв'язати їх доктриною матеріалізму і гіпертрофованими уявленнями про роль економі-

чних факторів, але й заволодіти їхньою душею та свідомістю, позбавивши права міркувати про потойбічне життя й будувати мораль на засадах, не підлеглих земному володареві. І, при всіх відмінностях фашизму й комунізму, при тому, що їхні стосунки закінчилися Другою світовою війною, спілкування їх між собою спочатку мало ледь не братерський характер, що абсолютно не дивно. Так само не повинно нас дивувати й те, що в колишньому СРСР, який безперестанно святкує перемогу над фашизмом, фашизм якось непомітно відродився у формі рашизму, а Путін став духовним спадкоємцем одразу Сталіна та Гітлера, проголошуючи «фашизмом» прагнення колись пригноблених Росією народів до самовизначення; першою в черзі тут історично опиняється Україна. Тому цілком закономірно виникає теза «Путін, Гітлер і Сталін – близнюки-браття!» (Ляшко 2022, Сядристий 2022). І, хоча той само Ленін перекутив марксистські положення й спробував будувати комунізм в одній з найвідсталіших країн тодішнього світу, хоча Гітлер переслідував марксистів, Сталін врешті-решт відцурався від Гітлера, а Путін якось навіть оголосив Леніна «антихристом», відмінності між їхніми позиціями набагато менші, ніж подібності, однотипність. А позаяк ідеї фашизму та комунізму відроджуються з новою енергією і вже у світовому масштабі, то й очікування приходу антихриста в людей, які навчені основам християнства або хоча б чули про його основні положення, зростають у гігантських масштабах.

Не лише папа Іван Павло II відчував нашу епоху як останнє поле битви з антихристом, і не лише окремі західні інтелектуали на кшталт проф. Є. Новосельського поділяють цей погляд. Багатостраждальне українство відчуває це дуже ясно, й нині подібні думки нерідко трапляються навіть у сфері вітчизняного блогерства. Наприклад, сьогоднішній український блогер В. Котовський чітко зазначив: «Живемо в останній час. Християни чекають приходу Христа, але загальновідомо, що спочатку має прийти антихрист. Якщо дивитися відкритими очима, то побачимо, що у світі йде інтенсивна підготовка до цієї події. Готуючи прихід на землю Ісуса, Бог спочатку послав до людей духа Іллі, аби той приготував народ до зустрічі зі Спасителем (Лук.1:17). Сатана, який

завжди намагається наслідувати Бога у методах, теж відправив на землю когось зі своїх правителів темряви, аби приготувати людей до появи в належний час його самого» (Перед великим замісом 2020).

Недаремно сьогодні багато хто з мислячих людей з тривогою визначає ту невідворотність і чіткість, з якою консолідується, підноситься і відвойовує все нові позиції всепланетарне Зло, як активно воно підточує, розкладає, дискредитує та знищує все, пов'язане з християнськими цінностями. І навіть більше: воно намагається проникнути в саме християнство, масово перетворити всесвітній церковний організм на сонм своїх прихованих агентів, підмінити духовні проблеми політичними інтригами тощо.

Якщо звернутися до основних ознак антихриста, як його описує Св. Письмо, то ми переконуємося, що низка тоталітарних лідерів XX-XXI сторіч прекрасно вкладається в цей опис, створюючи, так би мовити, колективний портрет «чоловіка беззаконня».

По-перше, він прагне об'єднати народи світу в якусь наднаціональну спільноту. Але вже на зорі цивілізації Бог, зруйнувавши будівництво Вавилонської вежі, ясно дав людям зрозуміти, що об'єднане в єдиному богоборчому пориванні людство Йому не вгодне, бо воно тут-таки починає черговий «штурм неба». Пророк Даниїл описує останнього так: «По цьому я бачив у нічних видіннях, і ось четвертий звір... І там... були очі, як очі людські, і уста, що говорили пихаті слова... Він говоритиме пихаті слова проти Всевишнього» (Дан. 7:7–8, 25). Цей золотоустий оратор не лише говоритиме пихато, але й зухвало виступатиме проти Бога. Даниїл говорить нам, що Антихрист – це лідер культу. «Він говоритиме гордовиті слова проти Всевишнього... і задумає змінити часи та закон». Він виступатиме проти істинного Бога небесного (Дан. 7:25). Апостол Іван описує його подібним чином у книзі Об'явлення: «І дані йому уста, що говорять гордині та богохульства» (Об. 13:5).

Ось і прагнення німецьких фашистів створити Тисячолітній Рейх під німецьким пануванням просякнене було пихатістю та зарозумілістю, мова гітлерівського суспільства була налаштована на піднесення героїки та зухвалої

відваги, на презирство до смерті тощо. Ось уривок з промови Гітлера в Рейхстазі.

«Як націонал-соціаліст і як німецький солдат, я вступаю в боротьбу з непохитним серцем. Все моє життя – лише нескінченна боротьба в ім'я мого народу, його відродження, і в ім'я Німеччини. Було тільки одне гасло в цій боротьбі – віра в цей народ. Одне слово мені ніколи не було знайоме – здатися. Якщо хто-небудь вважає, що нас, можливо, чекають важкі часи, прошу його задуматися над тим, що одного разу прусський король разом зі своєю до смішного малою державою протистояв найбільшій коаліції і в ході всього трьох боїв в кінцевому рахунку прийшов до перемоги, бо у нього було наділене вірою сильне серце, яке потрібно і нам сьогодні. А тому я хотів би відразу запевнити весь світ: листопад 1918 року в німецькій історії більше не повториться ніколи! ... Будучи сам готовий в будь-який момент віддати своє життя – його може взяти будь-хто – за мій народ і за Німеччину, я вимагаю того ж і від кожного іншого. Ну, а той, хто думає, ніби йому прямо або побічно вдасться чинити опір цьому національному обов'язку, повинен загинути. Нам не по дорозі з зрадниками. Тим самим всі ми висловлюємо прихильність нашим старим принципам. Не має ніякого значення, чи виживемо ми самі, необхідно, щоб жив наш народ, щоб жила Німеччина!» (Промова Адольфа Гітлера в Райхстазі 2017).

Не менш гучним, розгнущаним та непоштивим щодо культурних традицій був і голос радянської пропаганди, сповненої погроз всьому світу і «внутрішнім ворогам», що ретельно успадкувала і примножила путінська Росія. При цьому цікаво відзначити, що нерідко антихриста у Росії шукають за кордонами людського світу, десть у містичних глибинах – саме так пояснюють різного роду провали й навіть саму наявність ворогів у цієї країни. «Цікаво, що численні консерватори та релігійні фундаменталісти, схоже, вважають, що заколот проти Росії організується не людськими агентами, а втіленням всього зла та Вісником кінця світу – антихристом» (Dolińska-Rydzek 2022: 2). У цей час саме політичні очільники Росії з усією повнотою прав могли би претендувати на статус анти-

христа. У XX столітті першим керівником такого штибу був, очевидно, Ленін, котрий, як і Гітлер, був харизматичним оратором.

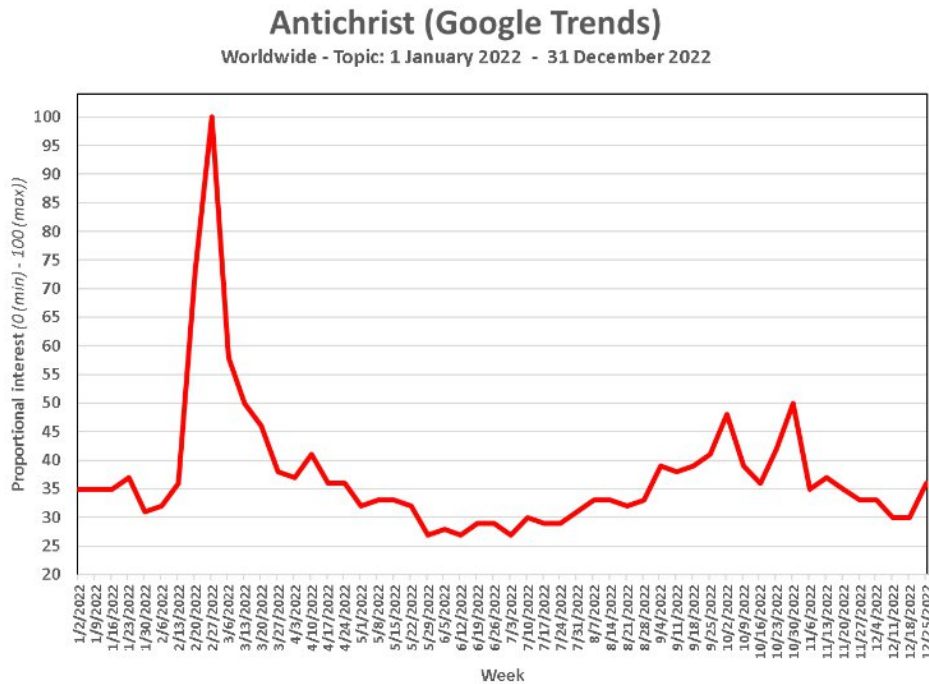
Уславлений своїм красномовством В. Леніна на 3-му з'їзді комсомолу використав риторику для того, аби глумитися над християнською мораллю як однією з ознак буржуазії й духовенства, які нібито дбали за допомогою її лише про свої експлуаторські інтереси. І християнство нібито в цьому плані їм допомагало, оскільки сприяло обдурюванню робітників, які підкорювалися цим «безглуздим» моральним нормам.

Наступним російським диктатором, який може претендувати на статус антихриста, був Сталін. «Хоча церква ніколи не робила подібної декларації, численні прості віруючі просто вважали Сталіна антихристом» (Jenkins 2015). Репрезентативним є інтерв'ю, дане Сталіним журналісту газети «Правда» у 1946 році. Радянського диктатора дратує поширення англійської мови в світі (у підтексті прозоро читається питання: чому не російської?): «Слід відмітити, що п. Черчілль і його друзі надиво нагадують у цьому відношенні Гітлера і його друзів. Гітлер почав справу розв'язування війни з того, що проголосив расову теорію, оголосивши, що тільки люди, які розмовляють німецькою мовою, являють повноцінну націю. П. Черчілль починає справу розв'язання війни теж з расової теорії, твердячи, що тільки нації, які розмовляють англійською мовою, є повноцінними націями, які закликані вершити долю всього світу. Німецька расова теорія привела Гітлера і його друзів до того висновку, що німці, як єдино повноцінна нація, повинні панувати над іншими націями. Англійська расова теорія приводить п. Черчілля і його друзів до того висновку, що нації, які розмовляють англійською мовою, як єдино повноцінні, повинні панувати над іншими націями світу... По суті справи п. Черчілль і його друзі в Англії і США пред'являють націям, які не розмовляють англійською мовою, щось на зразок ультиматуму: визнайте наше панування добровільно і тоді все буде в порядку, – в противному разі неминуча війна» (Інтерв'ю товариша Й. В. Сталіна 1946). Не зайвим буде також нагадати і про репресії та «чистки», влаштовані Сталіним, котрий явно насолоджувався кривавим терором, який він влаштував.

І на Заході ще за життя Сталіна його називали антихристом: «Сталін – антихрист, втілення зла та передвісник кінця часів» (Sheen 1950).

Парадигму цих кривавих диктаторів продовжує нинішній президент Росії. І його вже саме так відверто і називають (Омельченко 2020). Показовими є уривки з недавнього інтерв'ю Путіна, котрий відверто проголошує, що для «руського міра» немає кордонів. Російський диктатор висловлює тут цинічну зневагу до народу України та норм міжнародного права й підносить ідеали brutального насильства: «"У нас немає завдання забрати Суми, але в принципі я цього не виключаю", – сказав Путін, відповідаючи на питання про створення "зони безпеки" в Сумській області. При цьому він зазначив, що російська армія "змушена створювати зону безпеки вздовж кордону", оскільки ЗСУ раніше вторглися в Курську область. На питання про протяжність "зони безпеки", яку Росія має намір створити в Україні, Путін відповів: "У Сумській області глибина становить десь від 10 до 12 кілометрів, десь там 8, 10, 12 кілометрів. Далі місто Суми, обласний центр". "Куди стає нога російського солдата, то наше", – сказав Путін, коментуючи просування російських військ в Україні. Також Путін вкотре заявив, що вважає російський та український народи одним народом. "У цьому сенсі вся Україна наша", – заявив він» (Путін 2025).

З часів початку російсько-української війни (а особливо – з періоду повномасштабного вторгнення) концепт антихриста актуалізувався з незвичайною силою. М. Хотчкіс (Hotchkiss) пише про те, що Росія й Україна під час війни однаково намагаються використати ідею антихриста для пропаганди (анти-пропаганди). Україна пише про Путіна як антихриста, Росія – намагається обґрунтовувати одну з цілей війни як «де-сатананізацію» України (Hotchkiss 2023: 240-241). Дослідник наводить графік, на якому позначено використання слова «антихрист» у гугл-трендах. Особливо виразно ситуація виглядає у лютому 2022-го року, коли відбувся величезний сплеск використання цього слова у всесвітній мережі (Hotchkiss 2023: 240).

Президент Росії неодноразово порівнювався з Антихристом, що цілком зрозуміло: порушення будь-яких норм, насолода насильством та терором проти мирного населення, і цей перелік легко може бути продовжений. І не дивно, що, наприклад, митрополит Епіфаній порівнює Путіна з антихристом (Митрополит Епіфаній 2022).

Утім, якщо звернутися до суто богословського, строго біблійного осмислення, Путін не відповідає усім критеріям антихриста. «Він ніколи не стверджував, що є Христом чи божественною фігурою. Він публічно не заперечував божественності Ісуса Христа – насправді, він представляє себе як члена Російської Православної Церкви. Він не чинить знамен, чудес чи надприродних дій, щоб обдурити вірних. Він не вимагав поклоніння і не ставив себе в Церкві як об'єкт релігійної відданості. Проте багато спостерігачів, особливо в православному світі, стверджують, що Путін може діяти відповідно до духу Антихриста. Це означає, що він може не бути Антихристом, але він може діяти під тим самим темним духовним впливом, який описує Святе Письмо: Він використовує релігійну мову та символи для пропагування війни та імперської ідеології. Він підтримує політичну теологію, відому як «Русский мир», яка підносить російську державу та культуру до священного статусу. Він виправдовує

наси́льство та панування в ім'я Бога, розмиваючи межі між Євангелієм та націоналізмом. Він заохочує хибну єдність між Церквою та державою, де Церква стає інструментом політичної влади, а не свідком Царства Христового. Це маніпуляція релігією заради політичного контролю, особливо таким чином, що спотворює вчення Христа» (Hartin 2023).

В українській же свідомості, очевидно, президент Росії вже не один рік асоціюється з антихристом, оскільки це найбільш точний й ємний образ для сигніфікації людини, щ насолоджується владою, насильством й кривавим терором. Ми наводимо лише два зображення, в яких Путін представлений Антихристом (Додаток 1), але насправді таких візуалізацій є тисячі. Ми обрали саме ці два зображення, оскільки тут видно, що у масовій свідомості існує потреба бачити образ антихриста, який проходить крізь віки, відшукувати приховані паралелі, містичні знаки. На першому зображенні – фреска в одній з італійських церков XIV ст. (абатство Помпоза), де сатана виразно схожий на нинішнього політичного лідера Росії. На другому – одна з ілюстрацій із книги по демонології XIX ст. – «Інфернального словника», на якій представлений демон Б(В)ал – «перший король пекла», який також виразно нагадує Путіна.

На жаль, до списку цих вісників біди, яких хочеться порівняти з біблійними Гогом і Магогом, сьогодні долучаються не лише лідери споконвічно язичницьких суспільств на кшталт Китаю або Північної Кореї, де культ насильства процвітає з давніх-давен, а й нинішній Президент Америки, який відверто заявляє про абсурдні претензії на території Канади, Гренландії та Панамі й відверто захоплюється Путінім. Якщо протягом вже понад століття звичним у масовій свідомості стало ототожнювати антихриста з лідерами тоталітарних суспільств, то Д. Трамп ламає цю схему, оскільки очолює не просто демократичну країну, але США, які вважалися флагманом критичних цінностей у світі. Ця ренегація лідера християнства в країні, яка утворилася на ствердженні християнських ідеалів, зумовлена, вочевидь, тим, що одночасно служити Богові і Маммоні усе ж таки неможливо, і що в суспільстві, яке обирає таку постать на таку посаду, теж не все гаразд. Поведінка Д. Трампа, котрий неодноразово ви-

правдовував агресора та принижував Україну, який багато разів демонстрував власний імморалізм у дусі Ніцше призвела нарешті до того, що він став об'єктом пародіювання та його нерідко порівнюють з антихристом (див. Додаток 2).

Окрім аксіологічного аспекту, очевидно, пов'язаного з антихристиянськими цінностями, зауважимо також, що здавна говорилося і про зовнішні ознаки антихриста, який нерідко описується як певного роду приваблива, навіть харизматична особистість, завдяки чому він і має вплив на людей. Даниїл характеризує антихриста як людину, котра «на вигляд більша за своїх товаришів» (Дан. 7:20). Зовнішній вигляд цієї людини буде надзвичайно імпозантним: поєднання магнетизму, ораторських здібностей та зовнішньої привабливості зробить її в очах натовпу практично непереборною. Апостол Іван розширює опис богохульних діянь антихриста ще й тим, що кожна людина на землі буде зобов'язана поклонятися цій особі, яка, при всій своїй привабливості, є кінцево образом звіра: «Йому дано було вкласти дихання в образ звіра, щоб образ звіра говорив і змушував убивати кожного, хто не поклоняється образу звіра» (Об. 13:15). Згадаємо про імідж Трампа – телезірки, який провів усе життя під софітами, додамо до нього в ряд лощеного, з накачаним ботоксом обличчям, на прихованих височенних підборах Путіна; Сталіна з його штучно акцентованими маскулінністю та мілітарністю; Гітлера, що брав уроки акторської майстерності, аби приваблювати маси; магнетичних ораторів Леніна й Троцького, що вміли запалити промовою величезний натовп. Усі вони манили народи пустими ілюзіями: Гітлер обіцяв німцям Тисячолітній Рейх, Ленін, Сталін чи Хрущов – комунізм найближчим часом, Путін – Росію, яка домінуватиме на планеті; всі вони проявляли незвичайний інтерес до «штурму неба», тобто завоювання космосу, а також прагненням до оволодіння таємницями устрою матерії та, пізніше, атомної енергетики.

Нарешті, у Другому посланні до Солунян 2:9 сказано: «Прихід беззаконного буде за дією сатани, з усякою силою, ознаками та неправдивими чудесами». Крок за кроком Антихрист перетворюється з європейського лідера на

світового лідера, потім на тиранічного глобального диктатора і, зрештою, на бога. Його прихід до влади буде непомітним. Його не помітять спочатку, і він навряд чи приверне увагу навіть тих, хто знаходиться ближче до центру подій. Він підніметься з-поміж загального населення. Іван каже: «І я став на піску морському. І побачив я звіра, що виходив з моря, що мав сім голів і десять рогів» (Об'явлення 13:1). Море в біблійних образах символізує загальну масу людства або, точніше, язичницькі народи. Отак непомітно виникли нізвідкись і Ленін, і Сталін, і Гітлер, і Путін, і сонм аятолл Ірану, які поставили за мету знищити державу і народ Ізраїлю, точно так само, як німці намагалися знищити єврейство, а радянська система – всіх обдарованих від природи, успішних підприємців і фінансистів та заможних господарів.

У Другому посланні до Солунян 2:4 сказано, що Антихрист «протистоїть і звеличується понад усе, що зветься Богом або що поклоняється, так що сяде в храмі Божому, як Бог, і видавати себе за Бога». Він прийматиме поклоніння людей світу. Та якою б силою не володів антихрист, йому дозволено мати її найвищою владою Всемогутнього Бога. Якою б сильною не була скорбота останніх днів, вона ніколи не вийде з-під Божого контролю. Сатана зможе робити лише те, що Бог дозволить йому робити протягом періоду скорботи. Під час битви Армагеддон світ ставатиме дедалі більш незадоволеним керівництвом цього глобального диктатора, який порушив усі свої обіцянки. Основні верстви населення світу почнуть збирати власні військові сили та повставати проти нього. Антихрист придушить деякі з перших спроб повстання проти нього. Але перш ніж він зможе рушити до своєї мети знищити Ізраїль та Єрусалим, щось станеться: «Але звістки зі сходу та півночі стурбують його; тому він вийде з великою люттю, щоб винищити та знищити багатьох» (Даніїла 11:44). Біблія не залишає сумнівів щодо джерела новин, які так непокоять і розлютують антихриста: «Тоді шостий ангел вилив свою чашу на велику річку Євфрат, і її вода висохла, щоб приготувати дорогу царям, які від схід сонця» (Об. 6:12).

Висновки до розділу 3

1. У розділі простежено глибину трансформацію постаті антихриста в соціокультурному та інтелектуальному дискурсі Нового часу. Починаючи з епохи Просвітництва, відбувається поступова секуляризація образу антихриста, витіснення його з офіційного релігійного вжитку до сфер політики, філософії та літератури.

2. Яскравим прикладом є ідентифікація Наполеона з антихристом у контексті його політичного тріумфу, що свідчить про збереження апокаліптичного світогляду навіть у добу раціоналізму.

3. Водночас, такі постаті, як Ніцше, що відкрито проголосили «смерть Бога», постають як культурні виклики християнським цінностям, що породжують нові й дуже небезпечні парадигми тлумачення добра і зла.

4. Загалом, модерністська й постмодерністська культура демонструє естетизацію, символізацію та фрагментацію образу антихриста, де він втрачає чіткі риси богословської ідентичності, натомість перетворюється на метафору історичних, політичних або культурних явищ. Втрата об'єктивного морального ґрунту у постмодернізмі сприяє множинності інтерпретацій і девальвації глибинних есхатологічних смислів.

5. У XX-XXI ст. виникає ціла низка історичних діячів, що починають асоціюватися з антихристом: Ленін, Сталін, Гітлер, Путін, а зараз на наших очах починає демонізуватися постать Трампа.

6. Попри це, в релігійній думці (Новосельський, Іван Павло II) зберігається усвідомлення духовної загрози, яку втілює антихрист як персоніфікація зла. Сучасні богослови звертають увагу на небезпеку тривіалізації або інструменталізації цього образу в політиці.

ВИСНОВКИ

Узагальнюючи зроблений нами аналіз концепту антихриста в його історико-богословському ракурсі, можна стверджувати, що він є складним багатозначним явищем. Від біблійних образів «чоловіка беззаконня» та «звіра» до багатозначних інтерпретацій у патристичній традиції, а далі – до історико-політичних модифікацій Нового часу, ця постать поступово перетворюється з конкретного есхатологічного персонажа на символ духовного викривлення, обману й глобального зла.

Проблема концепту антихристу лише спорадично привертала увагу науковців, насамперед англомовних (католицьких і протестантських). І частіше за все вона розглядалася у компаративістичному (порівняльному) ключі – як історія концепції Зла у різних релігіях (монографії Й. Б. Рассела, Б. Макгіна, З. Танді тощо). У цілому протягом століть у науковій думці сформувалося два фундаментальних підходи до розгляду проблеми антихриста: 1) антихрист постає як метафізична опозиція Богу, втілення Зла, що споконвічно бореться з Добром; 2) «історична множинність антихристів», яка репрезентує цей концепт через конкретних історичних персонажів.

У біблійній та ранньохристиянській традиції антихрист ототожнювався з духом протистояння Христу, а згодом – з конкретною історичною особою, яка повинна з'явитися перед кінцем часів. Така персоніфікація образу отримала найбільший розвиток у працях Іринія Ліонського, Іполита Римського та інших Отців Церкви. Водночас із буквальним очікуванням, богослов'я розвивало й алегоричне тлумачення – як прояв духу обману, що діє через ідеологію, моральне розкладання чи духовну оману. Ці дві лінії – історично-особистісна й символічно-принципова – переплітаються у християнській традиції донині.

У Новий час відбувається секуляризація теми. Образ антихриста втрачає свою суто релігійну ідентичність, натомість постає як метафора соціально-політичного зла або культурного виклику. Наполеон, Ніцше, тоталітарні вожді (Ленін, Гітлер, Сталін, Путін) – всі вони у різних інтерпретаціях ставали носія-

ми цього образу. У XX-XXI ст. модернізм і постмодернізм не лише фрагментують уявлення про антихриста, але й часто зводять його до естетичної чи інтелектуальної гри, позбавленої духовної основи.

Попри це, у богословській думці зберігається усвідомлення реальності духовної загрози, що криється в «антихристовому принципі» – запереченні Істини, Любові та Віри. У сучасних культурних і політичних контекстах ця постань дедалі частіше інтерпретується ситуативно, іноді – поверхово, що потребує теологічної уважності, глибокого розрізнення та оновленого підходу до розуміння есхатологічних тем.

Таким чином, образ антихриста, маючи біблійне коріння, не лише зберігає актуальність, а й набуває нових вимірів – міжособистісних, ідеологічних, метафізичних. Ця багатовимірність вимагає цілісного підходу, в якому богословське, філософське й історичне осмислення перебувають у плідному діалозі.

Список використаних джерел

Августин Аврелій. (1998). *Про Град Божий (De Civitate Dei)*. Київ: Україна.

Арсеній Уральскій, єп. (1888). *Книга обь антихристе и о прочихъ действахъ иже при немъ быти хотящихъ*. URL: https://mybook.ru/author/episkop-arsenij-uralskij/kniga-ob-antihriste-i-o-prochih-dejstvah-izhe-pri/read/?utm_source=chatgpt.com.

Базів, В. А. (2020). *Антихрист. Справжня історія Орди-Росії. Т. 1: Свята Русь-Україна і нехрещена Московія (1169–1917)*. Львів.

Базів, В. А. (2020). *Антихрист. Справжня історія Орди-Росії. Т. 2: Престол сатани (1917 рік – наші дні)*. Львів.

Базів, В. А. (2020). *Антихрист. Справжня історія Орди-Росії. Т. 3: Україна і Росія: війна престолів. Священний Томос і скрепи мракобісся*. Львів.

Балог, П. (2022). Майбутнє української церкви в технологічному світі. У А. Смирнов (Ред.), *Українське християнство в цифровому світі: виклики та перспективи* (с. 249–284). Острог: Видавництво НаУ «Острозька академія».

Біблія. Книги Святого Письма Старого й Нового Завіту. (2005). Львів: Свічадо.

Борисенко, К. (2015). Богословсько-полемічний трактат Стефана Яворського «Знаменія пришествія антихристова...» в контексті літератури барокової доби. *Актуальні проблеми української літератури і фольклору*. № 23. Р. 19–29.

Винничук, Ю. (2019). В чеканні Антихриста. *Zbruc*. URL: <https://zbruc.eu/node/89103>

Голобуцький, П. В. (2001). Антихрист. У *Енциклопедія сучасної України*. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. URL: <http://esu.com.ua>

Головащенко, С. І. (1996). Антихрист. У А. Колодний, Б. Лобовик (Ред.), *Релігієзнавчий словник* (с. 17–18). Київ: Четверта Хвиля.

Ігор (Ісиченко), архієп. (2011). *Історія української літератури: епоха Бароко (XVII–XVIII ст.)*. Львів: Святогорець.

Інтерв'ю товариша Й. В. Сталіна з кореспондентом «Правди» відносно промови п. Черчілля. URL: <https://zbruc.eu/node/103941>.

Іриней Ліонський. (2012). *Проти єресей* (В. Ярошенко, пер. і ком.). *Патрологія*. Львів: Свічадо. Ч. 2.

Кухарський, В. М. (2003). *Другий прихід Ісуса Христа, або Що невдовзі чекає усе людство?! Тернопіль: Навчальна книга – Богдан*.

Кухарський, В. М. (2014). *Антихрист прийде з проклятої очікуваної Росії!* Тернопіль: Терно-граф.

Ляшко, О. (2022). Путін, Гітлер і Сталін – близнюки! *Голос України*. URL: <https://golos.com.ua>

Марк (Левків), ієромонах. (2006). Число звіра. Чи остерігатися християнам числа 666? *Волинські єпархіальні відомості*. № 6–7. Р. 19–20.

Митрополит Епіфаній. (2022). Путін уподібнюється антихристу. URL: <https://uapc.te.ua/mytropolyt-epifanij-putin-upodibnyuyetsya-antyhrystu>

Мустакіс, А. (2020). Антихрист та «антихристи» у першому посланні Іоана Богослова. *Київське Православ'я*. URL: <https://surl.li/feigmy>

Назаренко, М. С. (2011). *Есхатологія в соціально-філософському дискурсі ХХ століття* (Дис. канд. філософ. наук). Київ: Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова.

Омельченко. (2020). Путіна-антихриста передбачали пророки. URL: <https://surl.li/ukcmox>

Павлишин, Н. (2020). Важкі питання. Хто такий Антихрист? *ДивенСвіт*. URL: <https://dyvensvit.org/statti/1012737/>

Панасюк, М. (2021). Есхатологічні та апокаліптичні настрої серед населення Східного Поділля у 1920-х роках. *Старожитності Лукомор'я*. № 2. Р. 93–99. URL: <https://doi.org/10.33782/2708-4116>

Перед великим замісом. (2020). *RISU*. URL: https://risu.ua/pered-velikim-zamisom_n108217

Портячук, І. (2015). Образ Антихриста як елемент юдео-християнської апокаліптики. *Богословські студії*. № 8. Р. 45–67.

Промова Адольфа Гітлера в Райхстазі 1 вересня 1939 року (пер. В. Федька; 2017). URL: <https://www.ar25.org/article/promova-adolfa-gitlera-v-rayhstazi-1-veresnya-1939-roku.html>.

Путін, В. (2025). «У нас немає завдання забрати Суми...» *Укрінформа*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/4006504-putin-u-nas-nemaє-zavdanna-zabrati-sumi-ale-a-cogo-ne-viklucau.html>.

Розова, Т. В., Мартинюк, Е. І., & Никитченко, О. Е. (2023). Актуалізація есхатології: ідеї “Спасителя” та “Антихриста” в умовах сучасної війни. *Культурологічний альманах*. № 3. Р. 213–219.

Русского царя будет бояться сам антихрист... (2023). *RISU*. URL: https://risu.ua/russkogo-carya-budet-boyatsya-sam-antihrist-prorocstva-prepodobnogo-lavrentiya-chernigivskogo-yakih-vin-nikoli-ne-promovlyav_n148555

Святі Отці про антихриста. (2020). Почаїв: Почаївська лавра. URL: <https://pravpochta.com.ua/ua/p1398131421-svyatye-ottsy-antihriste.html>

Сядристий, М. (2022). *Близнюки-браття: Путін, Гітлер, Сталін*. Київ: Генеза.

Філософський енциклопедичний словник. (2002). Київ: Абрис.

Шелюто, В. М. (2010). Проблема Сакрального як світоглядна проблема. *Наука. Релігія. Суспільство*, 4, 94–101.

Шепетяк, О. М. (2014). *Німецькомовна католицька думка другої половини ХХ століття*. Київ: УАР.

Шпіраго, Ф. (2011). *Антихрист*. Львів: Добра книжка.

Що Католицька Церква навчає щодо Антихриста? (2020). *Catholic News*. URL: <https://catholicnews.org.ua/shcho-katolicka-cerkva-navchaie-shchodo-antihrista>

Яковенко, О. (2019). Переосмислення фігури Антихриста в Об’явленні Івана Богослова. *Апокаліптика і сучасність*. С. 102–126.

Akbari, S. C. (1997). The Rhetoric of Antichrist in Western Lives of Muhammad. *Islam and Christian–Muslim Relations*. № 8(3). C. 297–307.

Almond, P. C. (2020). *The Antichrist: A New Biography*. Cambridge: Cambridge University Press.

Athanasius. (n.d.). *Four Discourses Against the Arians*. URL: <https://www.newmanreader.org/works/athanasius/original/discourse1-1.html>

Atkins, P. J. (2024). The Son of Man Behaving Beastly: Reading Jesus and the Wild Animals of Mk 1.13 with Dan. 4. *Journal for the Study of the New Testament*. № 46(3). P. 401–416.

Augustine of Hippo. (2012). *The City of God* (Vol. 2, W. Babcock, Trans.; B. Ramsey, Notes). Hyde Park, NY: New City Press.

Aune, D. (1997). *Word Biblical Commentary: Revelation 1–5*. Dallas: Word Books.

Bauckham, R. (1993). *The Theology of the Book of Revelation*. Cambridge: Cambridge University Press.

Ben-Daniel, J. (2009). *Profile of the Antichrist and his Reign*. Jerusalem.

Beverly, J. (2020). Nebuchadnezzar and the Animal Mind (Daniel 4). *Journal of Biblical Literature*. № 139(3)ю C. 489–507.

Bot, J.-M. (2012). *Koniec świata. Duch czasów ostatecznych*. Kraków: Wydawnictwo Święty Wojciech.

Budz, A., & Hoian, I. (2024). Nietzsche's concept of revaluation of values and its potential application for rethinking postmodern constructs. *Humanities Studios: Pedagogy, Psychology, Philosophy*, 12(3). URL: <https://humstudios.com.ua/en>.

Calvin, J. (1845). *Institutes of the Christian Religion*. Edinburgh: T&T Clark.

Collins, J. J. (1998). *The Apocalyptic Imagination*. Grand Rapids: Eerdmans.

Cutler, I. (2012). On the Author of Christ and the Author of The Anti-Christ. *Philo*, 15(1), 5–18.

D'Aubigné, M. J. H. (1846). *History of the Reformation of the Sixteenth Century*. London: Blackie & Son.

Dolińska-Rydzek, M. (2022). The Antichrist and His Plot Against Russia: Conspiracy Theories and Eschatology. *Colloquia Humanistica*. № 11. P. 1–15.

Emmerson, R. K. (1981). *Antichrist in the Middle Ages: A Study in Medieval Apocalypticism, Art, and Literature*. Seattle: University of Washington Press.

Fornari, G. (2009). *Figures of Antichrist: The Apocalypse and its Restraints in Contemporary Political Thought*. Bern: Peter Lang.

Hartin, A. (2023). Is Putin the Antichrist? A Biblical and Orthodox Perspective. *One Church*. URL: <https://ecerkva.com/en/articles/world/1371-is-putin-the-antichrist-a-biblical-and-orthodox-perspective>

HeidelBlog. (2023). The Early Church Fathers On The Antichrist. Retrieved from <https://heidelblog.net>

Hippolytus Romanus. (1885). On Christ and Antichrist. In A. Roberts & J. Donaldson (Eds.), *Ante-Nicene Fathers* (Vol. 5, pp. 204–219). Edinburgh: T&T Clark.

Hotchkiss, M. (2023). Semiotics of Strategic Narratives of "Antichrist" in Russia's War in Ukraine. In *Proceedings of the 22nd European Conference on Cyber Warfare and Security*. Vol. 22. № 1. P. 239–247.

Ice, T. D. (2009). *A Short History of Dispensationalism Article Archives*. Paper 37. P. 1–10. URL : http://digitalcommons.liberty.edu/pretrib_arch/37.

Iliev, I. I. (2019). A Possible Anti-Jewish Trace in the Figure of the Antichrist in the Early Christian Patristic Literature and its Connection to the Slavonic Studies. *Scripta & e-Scripta*, 19, 191–203.

Irenaeus' understanding of the Antichrist. Protestant Reformed Blog (2024). Based on Against Heresies V.25.3–V.30 by Irenaeus of Lyons. URL: <https://onecanhappen.com/2024/02/19/irenaeus-taught-that-the-church-would-face-the-antichrist>.

Jenkins, P. (2015). *Stalin as the Anti-Christ: The Catholic Roots of the Red Scare*. Aleteia. URL: <https://aleteia.org/2015/02/16/stalin-as-the-anti-christ-the-catholic-roots-of-the-red-scare/>.

Jenks, G. C. (1991). *The Origins and Early Development of the Antichrist Myth*. De Gruyter.

Jenks, G. C. (1991). *The Origins and Early Development of the Antichrist Myth*. Berlin: De Gruyter.

Jerome. (1893). Letter to Pope Damasus. In P. Schaff (Ed.), *Nicene and Post-Nicene Fathers, Second Series*. New York: The Christian Literature Company. Vol. VI. P. 19

Jerome. (1893b). Dialogue Against the Luciferians. In P. Schaff (Ed.), *Nicene and Post-Nicene Fathers, Second Series*. New York: The Christian Literature Company. Vol. VI. P. 334

John Chrysostom. (1994). *Homilies on the Epistles of Paul to the Thessalonians*. In P. Schaff (Ed.), *Nicene and Post-Nicene Fathers, First Series* (Vol. 13). Peabody, MA: Hendrickson Publishers. URL: <https://www.newadvent.org/fathers/210213.htm>

Konrad, R. (1964). *De Ortu et Tempore Antichristi: Antichristvorstellung und Geschichtsbild des Abtes Adso von Montier-en-Der*. Kallmünz: Lassleben.

Kusio, M. (2020). *The Antichrist Tradition in Antiquity: Antimesianism in Second Temple and Early Christian Literature*. Mohr Siebeck.

Latteri, N. (2017). A Dialogue on Disaster: Antichrists in Jewish and Christian Apocalypses and their Medieval Recensions. *Quidditas*. № 38. P. 93–112.

Lex Mahumet Pseudoprophete. (n.d.). URL: <https://surli.cc/yyipyi>

Marshall, H. I. (1978). *The Revelation of St. John*. Cambridge: Cambridge University Press.

McGinn, B. (1979). *Visions of the End: Apocalyptic Traditions in the Middle Ages*. New York: Columbia University Press.

McGinn, B. (2000). *Antichrist: Two Thousand Years of the Human Fascination with Evil*. San Francisco: HarperOne.

Melanchthon, Ph. (1921) Tractatus de Potestate et Primatu Papae *Book of Concord*. St. Louis: Concordia Publishing House. P. 525–541.

Newton, I. (n.d.). An Interpretation of Daniel's Beasts (Yahuda Ms. 7.1b). *The Newton Project*.

Nietzsche, F. (1918). *The Antichrist* (H. L. Mencken, Trans.). New York: Alfred A. Knopf.

Nowosielski, J., & Podgórzec, Z. (1993). *Mój Chrystus. Rozmowy*. Białystok: Wydawnictwo Łuk.

Origen. (1885). *Writings of Origen* (Vol. 2, A. Roberts, Ed.). Edinburgh: T&T Clark.

Otto, R. (1923). *The Idea of the Holy*. London: Oxford University Press.

Peerbolte, L. J. L. (1996). *The Antecedents of Antichrist: A Traditio-historical Study of the Earliest Christian Views on Eschatological Opponents*. Leiden: Brill.

Pesenson, M. A. (2006). Napoleon Bonaparte and Apocalyptic Discourse in Early Nineteenth-Century Russia. *The Russian Review*. № 65(3). P. 373–392.

Porteous, N. (1965). *Daniel: A Commentary*. London: SCM Press.

Randhawa, Sh. (2021). *The Antichrist Between Christian and Islamic Traditions*. MA term paper, University of Chicago. URL: <https://docs.google.com/.../1T-RnbYf6E0G.../edit...>

Russell, J. B. (1987). *The Devil: Perceptions of Evil from Antiquity to Primitive Christianity*. Cornell University Press.

Sheen, F. J. (1950). *Communism: The Anti-Christ*. Radio broadcast. [Transcript]. URL: <https://unrememberedhistory.com/2016/01/19/the-bishop-and-the-communist/>

St. John of Damascus: Critique of Islam. URL: orthodoxinfo.com.

Thiele, D. (2004). The Antichrist: Further reflections. *Melanesian Journal of Theology*. № 20(1). P. 73–81.

Thundy, Z. P. (1998). *Millennium: Apocalypse, Antichrist, and Old English Monsters, c. 1000*. Cross Cultural Publications.

Williams, A. (2018). *From absolute monarchy to absolute demon: "Identity of Napoleon and Antichrist."* The Beehive: Massachusetts Historical Society. URL:

<https://www.masshist.org/beehiveblog/2018/03/from-absolute-monarchy-to-absolute-demon-identity-of-napoleon-and-antichrist/>

Wright, Ch. J. H. (2004). *Old Testament Ethics for the People of God*.
Leicester, England: Inter-Varsity Press.

ДОДАТКИ

Додаток 1

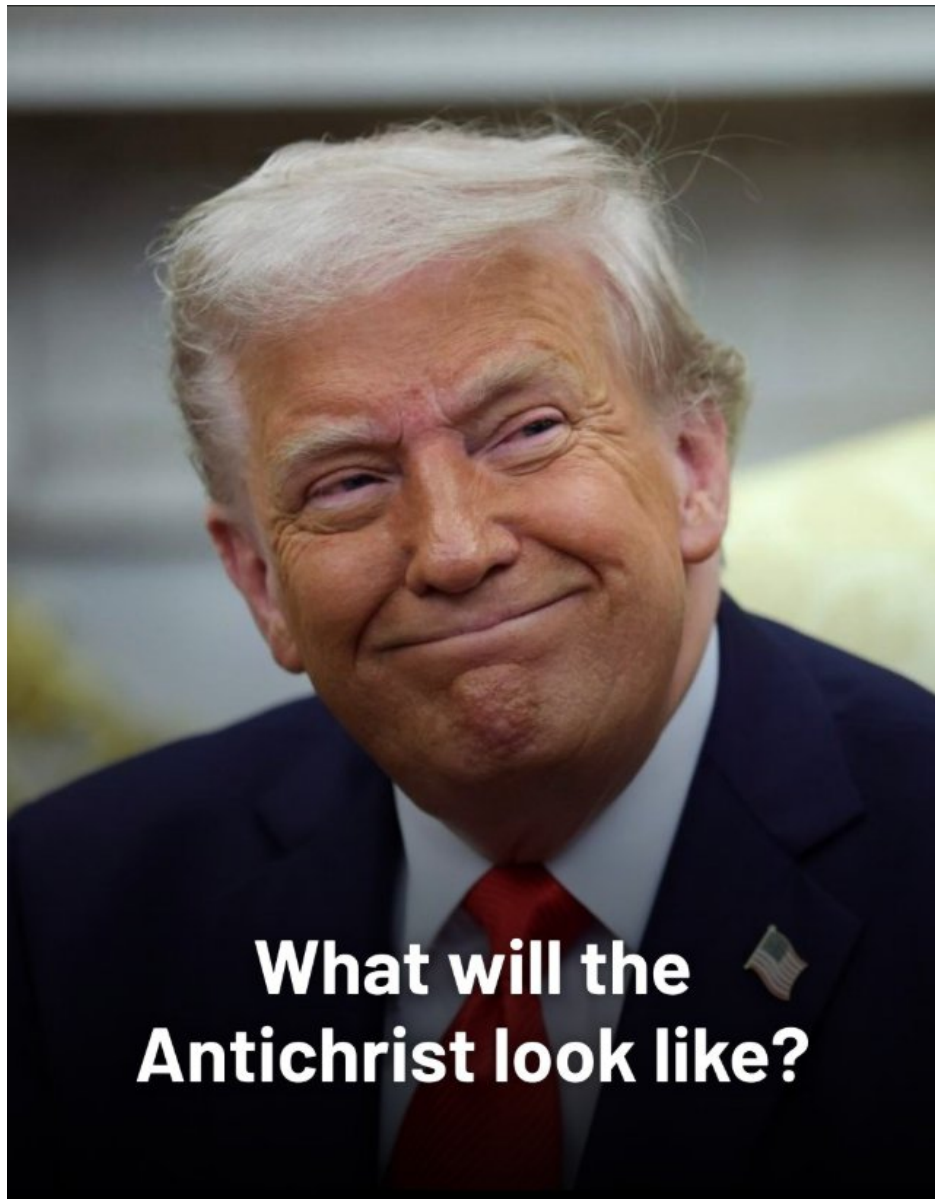
Зображення Президента Росії Володимира Путіна як антихриста

Додаток 2

Зображення Президента Америки Дональда Трампа як антихриста

Christians have been warning about
the Antichrist for 2,000 years.
Then when he finally shows up,
Evangelicals vote for him.
Even worse, they try to convince
everyone else that
he is anointed by God.